

ШЫН

№ 102
(17746)

2009 чылдың
сентябрь 10,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

КЫЗЫЛ. ООҢ-БИЛЕ ЧАҢГЫС ЧЫЛДАШ...

Кызыл хоорай-биле чаңгыс чылда юбилейин эрттирип турар хүндүлүг 95 харлыг кызылчыларга байырлыг бижиктерни тутсуп, сагыш-сеткилдин чылыг сактыышкынын кылыры-биле Кызыл хоорай чагыргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Людмила Алексеевна Волгина, Социал политика департаментизинин начальниги Солаңгы Николаевна Саая олар узун назылыгларның чурттап олурар черлеринге барып четкен.

Социал адырның ажилдакчыларының сонургап турар кол айтырыы – кырганнарның кадыкшыл байдалы кандыгыл, амыдырап-чурттаарына таарымчалыг байдалдар тургустунган бе дээрзи.

95 хар – узун назы. Аңаа чедерле кижиче дээрзи билдингир. Ынчангаш ындыг кижилернин саны бо удаада дөрт кижиче болганы ол. Олар дээрзе Варвара Прохоровна Ермолаева, Степанида Федоровна Охотникова, Анна Васильевна Иконникова база Мария Ивановна Неволлина олар-дыр.

В.П.Ермолаева 1914 чылдың июнь 5-те Бии-Хем кожуунун Туран хоорайга тараачын өг-бүлеге төрүттүнген. 8 ажы-төлдүг өг-бүлениң 4 дугаар уруу. Улуг өг-бүлеге өскөн болгаш чажындан тура, ажилдың кадыгына дадыккан. Кажан Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдары эгелей бээрзе, Кызыл Ар-

мияга дузазын көргүзүп, уктар, хол-хаптар аргыырынга үлүүн кириген.

В.Ермолаева 5 ажы-төлдү төрээш, төлөпиг кижилер кылдыр өстүрген. Амгы үеде ИХЯ-ның автоажыл-агыында ажилдап турар уруу Галина Евграфовна база күдээзиниң азыралында, чаг иштинде бүүрек ышкаш, амыр-менди чурттап олурар. Бирги бөлүктүн инва-

Л.Волгина С.Охотниковага байыр чедирип тур.

Варвара Ермолаева
95 харлыг.

лиди, назылап кыраан кырган-авага бүгү таарымчалыг байдалды тургузар дээш уруглары кызып турары илден, арыг-силиг-даа, шупту чүве эмгелиг, ижер-чиир чеми чийк, хоолулуг рационнуг.

Ийи дугаарында, чаагайжыт-тынган ийи өрээлдиг бажында чурттап турар Степанида Федоровна Охотникованың бажынынга четтивис. Ооң допчу-намдары база бир солун кырган болду. Алыс төрүттүнген чери – Красноярск крайның Ермаковский районунун Нижний Ус суурга база хөй ажы-төлдүг өг-

бүлеге 1914 чылдың ноябрь 24-те төрүттүнген. 1915 чылдың март айда өг-бүле Тывага көжүп келген баштайгы орус чурттакчыларның бирээзи. Бии-Хем кожуунун Азют деп суурга ада-иези мал-маган тудуп, чер ажыл-агыйы чорудуп, амыдырап-чурттап турган. Ачазы биле кады төрөөн акызы арыг тыва-лаар болганы-биле хелемечилээр кылдыр бо-ла чаладыр чорааны солун. Ынчангаш кырган-ава бодун «тыва мен» деп баары ол деп, уруу чаптап чугаалады.

С.Охотникованың мергежили – херээжен баш таарымчызы. Бүгү назынында ол ажылынга ажилдап, 1959 чылда «РСФСР-нин Коммунал ажил-агый яамызының социалистик чарыжының тергини» деп хөрөк демдээниң эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну. Уруу, күдээзи, унуттарының чылыг-чымчак сагыш човаашкынының ачызында 95 харны харлапкан кырган.

Анна Васильевна Иконникова биле Мария Ивановна Неволлина кайызы-даа – 95-тин улуг артын ажып алган кырган-авалар. Каас-байлаа – ажы-төлүнүн ачызында оларның амыр-чараш чуртталгазын магадап, оларының өөрүшкүзүн үлежип чоруур. Назы-хар чеже-даа улгаткан болза, хүннүн чаазы-биле мендилежи, төрөөн черинин хөгжүлдезин сонургап, солун сактыышкынын үлежип олурары дег аас-кежиктиг чүве кайдал.

АРЫГ, ЧАРАШ ЧУРТТАЛГАЖЕ ЭГЕ БАЗЫМ

(азы Кызыл хоорайда аныяк 6 өг-бүле дүүн немешкен)

2009 чылдың тос айның тостуң хүнү. Ол хүн Кызыл хоорайга 6 өг-бүле немешкени төөгүлүг уттундурбас болушкун болуру чугаажок. Чүге диге өг-бүле туткан аныяктарга эң-не аас-кежиктиг хүн Аныяктар чылында болгаш төрөөн хоорайы Кызылдың 95 харлаан байырлалдың хүннери-биле холбаалыг болганы-биле онзагай.

Бии-Хем биле Каа-Хем ийи хемниң каттышкан черинде күчүлүг Улуг-Хемниң эгезин алган кавайы ышкаш черде Азия диптин төвүн демдеглээн төөгүлүг тураскаалдың чанынга байырлыг хемчегни Кызыл хоорайның Хамааты байдалдар актыларының бижидилге килдизи аныяктарның дөргүл-төрелин, эш-өөрүн, хөйүн чыып эрттиргени уттундурбас.

Байырлалдың өң-баазын шарларын туткулаан бичии чаштар, холдарында боодал чечектер туткан ада-ие, өөрүшкүнүн салют одун өрү аткан аныяктар, куда дугайында ыры куттулган хөгжүм үнү хүннү улам каастаан. Арыг, чараш чуртталганың эгезинче ис баскан аныяктар холдарын быжыг кылдыр туттунчупкан, келир үеже бүзүрелдиг турлар.

Кызыл хоорайның Хамааты байдалдар актыларының бижидилге килдизинин начальниги Марина Сергеевна Ондар байырлыг хүнде келген чонну – аныяктарның эш-өөрүн, ада-иени болгаш өг-бүле тудуп турарларны амыдыралында болуп турар бо уттундурбас онзагай хүнү-биле байырны чедирип, езулалды эрттирери-биле тураскаалдың чанынче чоокшулап кээр чалады.

Оолдар, кыстарның өг-бүле тударынга белениниң дугайында бады сөзүн алгаш, ашак-кадай болурун дугайында тускай документтерге адын салдырып, алдын билзектерин кедирип, өг-бүлениң баштайгы ошкашкынын чарлады. Ол хүн Кызыл хоорайдан 6

эжеш аныяктар – Азияна Борисовна Маспын-оол биле Шораан Алексеевич Очур, Хүлер Алексеевич Куулар биле Сайзана Валерьевна Монгуш, Артыш Геннадьевич Мортуй-оол биле Аржаана Харлыг-ооловна Хертек, Сылдыс-оол Валентинович биле Аржаана Николаевна Монгуш, Сеңгил Алексеевич Шыдыраа биле Надежда Кызыл-ооловна Саая, Мөңгүн-оол Ичий-оолович Соян биле Аяна Владимировна Салчак күрүнө иштинде бичии күрүнени тургузуп, ону хамааты байдалдар актылар бижидилгезинге бүрүткеткен.

Кызыл хоорайның 95 харлаан байырлал хүннеринин ужуун эгелээн бо байырлал хүнү-биле аныяк өг-бүлелерге аас-кежикти, төрөөн

хоорайының чечектелишкени дээш ажилдап чурттаарын чагаан сөстү мэрнин бирги оралакчызы Владимир Вячеславович Сат чугаалааш, аныяк өг-бүлелернин эр эзлеринге байыр чедиришкенинин бижин сөңнээн.

Байырлалдың кол маадырлары бады шынчы сөзүн берип, ынакшылдың, билчилгениң, хүндүлөжилгениң быжыг дунзаазы болган бадылажылганың езулалынга келген аныяк оолду, кысты көөрге, Тываыстың, Кызылыстың келир үези чечектелип турар-дыр дээш ада-ие чоргаарланып, өөрүп чаптап, байырлал уламчылап чорууту...

Айлаң МОНГУШ.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ чуруктары.

Тыва Республиканың Чазаанда

КИЧЭЭНГЕЙНИ – СТУДЕНТИЛЕР
КАТТЫЖЫЫШКЫННАРЫНЧЕ

Россия Федерациязының хоорайларында дээди өөредилге черлеринде өөренип турар студентилерниң хөй-ниити каттыжыышкыннары-биле Тыва Республиканың Чазааның кижигүннериниң харылзаазының дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Чазааның сентябрь 8-те болган ээлчеглиг хуралына чугаалашкан.

2008-2009 өөредилге чылында «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының стипендиязының дугайында» болгаш Россия Федерациязының хоорайларында дээди өөредилге черлеринде өөренип турар студентилерниң хөй-ниити каттыжыышкыннары-биле Тыва Республиканың Чазааның кижигүннериниң харылзаазының талазы-биле ажалды хандыра дугайында Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың ноябрь 17-де хүлээп алган №691 доктаалының кууселдезиниң чоруп турарының дугайында республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыды Петр Морозов илеткелди хуралга кылган.

Республикадан дашкаар болгаш Тыва Республиканың дээди болгаш ортумак профессионал өөредилге черлеринде өөренип турар студентилерге база сургуулдарга күрүне деткимчезин көргүзөр сорулга-биле ТР-ниң Чазаа 2008 чылдың ноябрь 17-де №691 доктаалы-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының стипендиязын тургускан. Оон дүрүмүнүн негелдезин езугаар 2008-09 өөредилге чылының кышкы экзамен сессиязының түннелдериниң талазы-биле стипендия алыр ажык конкурсту ТР-ниң Өөредилге яамызы чарлаан. Республикадан дашкаар өөредилге черлериниң студентилеринден 69 билдиришкен, республиканың өөредилге черлериниң студентилеринден 19 билдиришкен, оларның бижеэни курс ажылдары болгаш рефераттары кирген. ТР-ниң Чазак Даргазының стипендиязын алыр дээн кордакчыларның материалдарын комиссия көргөн болгаш экспертизаны ээртиргеш, оларның 53-жүн конкурске кириген. Кордакчыларның конкурска кириген 53 курс ажылдарының болгаш рефераттарының өөредилге болгаш эртем талазы-биле ажал-чорудулгазының анализтериниң түннелдеринге үндезилээш, оларга үнелел бээриниң рейтингин ээртирген, оон түннелдеринде республикадан дашкаар өөренип турар 20 студентиге, ТКУ-да өөренип турар 6 студентиге, Тываның девискээринде ортумак өөредилге чериниң 5 сургуулдарына стипендияны тыпсырын комиссия шийтпирлээнин илеткелчи дыңнаткан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында эртем-техниктиг чөвүлелдин хуралына 2009 чылдың май 5-те комиссияның прото-

колун бадылаан. 2008-09 өөредилге чылының ийги семестриниң дургузунда күрүнениң дээди өөредилге черлеринде өөренип турар 26 студентиге 3000 рубль хемчээлдиг стипендияны, күрүнениң ортумак өөредилге черинде өөренип турар 6 сургуулунга 2000 рубль хемчээлдиг стипендияны ай санында берип келген. Төлөөн стипендияның ниити түнү 540 муң рубль болган.

2008-09 өөредилге чылының чайгы экзамен сессиязының түннелдериниң талазы-биле ТР-ниң Чазааның Даргазының стипендиязын тыпсыр конкурсту ТР-ниң Өөредилге яамызы чарлаан. 2009 чылдың сентябрь 1-ниң медээзи-биле алырга, 38 студентиниң билдиришкени кирген. Стипендия тыпсырының дүрүмүн езугаар кордакчыларының материалдарын көөр комиссия тургузар дугайында айттышкынның төлөвилелин белеткеп турар.

Тыва Республиканың Өөредилге яамызы Россияның хоорайларында, даштыкы чурттарда болгаш республиканың өөредилге черлеринде студентилерниң хөй-ниити каттыжыышкыннары-биле (землячестволар) харылзааларны идепкейлиг чорудуп турарын сайыт демдеглээн.

Яамы чылдың-на студентилер чыыжын организастан, ачы-дуза, экология, спорт акцияларын ээртирип турар, ол болза студентилерге деткимче көргүзериниң хевириниң бирээзи болур. Бо чылын июль 20-ден 24-ке чедир Россияның хоорайларында, даштыкы чурттарда, республиканың өөредилге черлеринде өөренип турар студентилерниң чыыжын ээртирген, аңаа 14 студентилер землячествозундан 260 кижиге киришкен. Ол ышка Тыва Республиканың Аныяктар Чазаа биле Тываның Аныяктар Эвилели-биле кады бо чылдың август 11-ден 17-ге чедир уругларның дыштанылга лагери «Юность» баазазына республиканың «Лидер» школазының ийги чыыжын ээртирген, орта 100 ажыг студент-активчилер киришкен. Школаның ажылының үзүндө «Аныяк бизнесмен» конкурзун ээртирген, оон идепкейлиг кижикчилерин өртектиг белектер-биле шаңнаан. Конкурсун тиелекчизи Сибириниң күрүнениң медицина университединиң 4 курузунун студентизи Сырга Серен болган.

Мурнады хөгжүдөр «Өөредилге» национал төлөвилел езугаар республиканың эге болгаш ортумак

профессионал өөредилге черлеринде өөренип турар өөреникчилерге болгаш студентилерге Россия Федерациязының Президентизиниң шаңналдарын болгаш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының грантыларын «Эртем-техниктиг чогаадылга болгаш өөредилге-шинчилел ажыл-чорудулга», «Уран чүүл чогаадылгазы», «Профессионал мергежил» номинацияларга шылгарааннарга тыпсып турар.

«2009-2010 чылдарда Тыва Республиканың аныяктары» республиканың тускай сорулгалыг программасы студентилерниң землячестволарының ажыл-чорудулгазына саң-хөө дузазын чедирип турар. Студентилерниң зона чыыжын ээртиринге Барнаул хоорайда землячествога 65 муң рубль хемчээлдиг дузаны чедирген. 2010 чылда бо сорулгага чарыгдары-биле 135 муң рубль көрдүнгөн. Республиканың аныяктарының ортузунга сайгарлыкчы чорукту хөгжүдеринче онза кичээнге салып турарына сайыт доктааган. Өөредилге яамызы аныяк эртемденнерге, аспирантыларга, докторантыларга улуг дузаны, деткимчени чедирип турар. 2008 чылда хүндүс өөренип турар аспирантыларга ниитизи-биле 847 муң рубльдин стипендиязын төлөөн. Оон аңгыда диссертация камгалаар канцеляр чарыгдалдарын төлөп берип турар.

РФ-тиң хоорайларында, даштыкы чурттарда амгы үеде дөрт муң ажыг студентилер өөренип турар, оларның хөй-ниити каттыжыышкыннары-биле харылзааларны экижидип тургаш, ажыктыг дузаны чедиреринче кол кичээнге Петр Морозов угландырган. Мындыг хемчег республикага билии шыырак, мергежилдиг тускай эртемниглерни белеткеп алырына улуг салдарын чедирер. ТР-ниң Чазак кижигүннерин республиканың студентилери өөренип турар хоорайларда быжылгаан, өөредилге черлериниң, ажылдап турар студентилериниң хөй-ниити каттыжыышкыннарының даңзызын тургускан, студентилерниң, аспирантыларның санын, оларга кандыг дузаны чедирериниң хевирлерин тодараткан.

Чазак кижигүннери санал бергеш, студентилерниң хөй-ниити каттыжыышкыннары-биле харылзаалыг ажылдаары оларның эки өөрениринге, амыдырап-чурттаарына деткимче болурун айтыткан. ТР-ниң Аныяктар Чазааның даргазы Каң-Демир Монгуш сөс алгаш, хоорайларда студентилерниң хөй-ниити каттыжыышкыннары албан езузу-биле бүрүткеткен турарын чедип алырын саналдаан.

Хуралды башкарып ээртирип турган ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак чугаалашкан айтырыгның түннелин үндүрүп тура, кадрлар белеткелиниң, оларны ажал-биле хандыраарының, кадрлар курлавырын тургузарының, оларны шилип алырының айтырыгларына доктааган. Бо айтырыгларны чедишкенин шийтпирлээринге студентилерниң хөй-ниити каттыжыышкыннары-биле Тыва Республиканың Чазааның кижигүннериниң харылзааларын экижидер салдарны чедирерин ол айтыткан.

Чазак хуралы хүн чурумунда кирген он тос айтырыгны чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ
ЧАРЛЫКТАРЫ

«Тыва Республиканың улустуң башкызы» хүндүлүг атты Т.О. Санчаага тыпсырының дугайында

Улус өөредилге адырынга хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың улустуң башкызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Күрүне лицейи күрүнениң өөредилге албан чериниң директору Татьяна Оюновна Санчаага тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2009 чылдың сентябрь 1
№199.

«Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдак-

чызы» хүндүлүг атты В.М. Алдын-оолга тыпсырының дугайында

Өзүп орап салгалды өөредип-кижизидеринге чедишкенини база өөредилге адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Күрүне лицейи күрүнениң өөредилге албан чериниң өөредилге-кижизидилге ажылының талазы-биле директорнуң оралакчызы-Вера Март-ооловна Алдын-оолга тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2009 чылдың сентябрь 1
№200.

Кышка белеткел

АГААР-БОЙДУС
ӨСКЕРИЛЗЕ-ДАА...

Сентябрь 8-тиң көргүзүчү-биле Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Өвүр кожууннарда мал чеминиң белеткелди чүгле 21 хуу болуп турар.

Сентябрь сестин көргүзүү-биле республиканың көдээ ажыл-агыйлары кышка белеткел ажылдарының база бир кол кезээ мал чеминиң белеткелди 59,1 хуу күөсеткен. Белеткээр ужурлуг планын Тожу кожуун 171,3 хуу, Бии-Хем кожуун 108,7 хуу, Чөөн-Хемчик кожуун 88,6 хуу, Каа-Хем кожуун 86,5 хуу күөседип алган турбуже, чамдык мал бажы хөй кожууннарның (Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Өвүр) көргүзүү чүгле 21 хуу ажыг болуп турары дүвүренчиг. Бо харысалгалыг үеде мал чеминиң белеткелди Каа-Хем кожуунда 988 кижини хаара тут-

каны эки түннелге чедирип турары ол. Тожу кожуунда 3354 тонна мал чемин белеткээр деп планны хүлээнип алган. Ында 880 кижиге ажылда хаара туттунган, олар 4679 тоннаны белеткеп алганын дыңнаткан. Кызыл кожуунда чүгле 34 кижиге мал чеминиң белеткелди хаара туттунганы элдептиг. Бо кожуунда ажыл чок кижилериниң саны, мал бажының саны чамдык кожууннарда деңнээрге, база-ла хөй болгай. Адырларның аразында кады ажалдажылгазы четпес дээрзин бо көргүзүлгөр бадыткап турар.

Айлаң ДАРЖАА.

Ак сеткилдиг кижилер аравыста хөй
ДЕЗИП ЧЫТКАШ, ТУТТУРГАН

Сентябрь 4-те 13 шак үзүндө алдыгы моделдин ВАЗ автомашинаның чолаачызы Кызыл хоорайның Колхозная кудумчузу-биле чоруп орташ, транспортту башкарып шыдавайн барганын тротуарже үнө халыдып келген. Эзирик чораан 26 харлыг чолаачы автобус доктаамына турган ийи эр болгаш бир херээжен — үш кижини бастырган. Когаараан кижилерниң бирээзи эмнелгеге өлгөн.

Чурум хажыдыкчызы болушкун болган черден дезерин кызыткан. Айыыл-халапты көрүп турган херечилер «Тывазерго» ААН-ниң шеригжиткен камгалалдың ажылдакчылары Игорь Петенев болгаш килдис начальниги, милицияның курлавырда подполковниги Альберт Голубев когаараан кижилерге дүрген дузаны кыйгырткаш, дезипкен чолаачыны сүрүп чорупканнар.

Игорь Петенев болгаш Альберт Голубев каразыттырып турар кижини туткаш, Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның ОШАЧКИ-ниң орук озал-ондак албанының ажылдакчыларына хүлээди берген.

Серемчилел чок чоруунуң талазы-биле кижиге өлүмнү чедиргени, орук шимчээшкениниң чурумун хажытканы дээш Россия Федерациязының Кеземче кодекзиниң 264 чүүлүнүн 3 кезээниң талазы-биле кеземче херээн оттурган. Туттурган чолаачыга үш чыл хуусаада транспорт башкара эргезин казыры-биле чеди чылга чедир хосталгазын казып шиидер хевирге кеземче ялазы онаажып турар.

Ая БЮРБЮ,
Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның парлалга албанының ажылдакчызы.

ӨГ-БҮЛӨЛӨРИНГЕ
ПЕНСИЯЛАРНЫ ТЫВЫСКАН

Москва, 2009 чылдың сентябрь 2. Россияның Пенсия фондузу Саян-Шушенск ГЭС-ке айыыл-халаптан чок болган 47 ажылдакчының өг-бүлөлөрүн — 42 уругга болгаш 5 херээженге азырадыкчызын чидиргени дээш пенсияларны тывыскаан.

Оон аңгыда Пенсия фондузу Хакасия Республиканың чазаа-биле ПФР-ниң бюджетинден субсидия-биле акшаландыра республиканың социал программасынче өскерилгелер кириериниң талазы-биле кады ажылдажылганы чорудуп

турар. Ол өскерилгелерниң кол утказы — ажылдавайн турар когаараан пенсионерлер — Саян-Шушенск ГЭС-ке айыыл-халаптан чок болган ажылдакчыларның чоок төрелдеринге, чаңгыс катап бээр материалдыг дузаламчыны көргүзери. Амгы үеде ук дузаламчыны алыр улустун, ол санда Хакасиядан дашкаар-даа чурттап турар (ада-иелериниң, ашаа-кадайларының) даңзызы тодараттынып турар.

Пенсия фондузунуң парлалга албаны.

Төлээлекчилер палатазының
депутаттарының ажил-херээ

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛДИ ХЫНАМЧАЛЫГ ЧОРУДАР

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш Чадаана база Ак-Довурак хоорайларның чамдык социал болгаш амыдырыл хандырылга объектилеринин ажилы-биле танышкан.

Чадаананың хоочуннар бажы-ныңа баргаш, кышка канчаар белеткенип турарын көргөн. Хоочуннар бажының директору, Улуг Хуралдың үстүкү палатазының депутаты Владимир Монгуштуң коллективте кылып турар ажилына эки деп үнелелди берген. Чай дургузунда бажы-интернаттын оран-савазын шуптузун септеп-селээн, 80 ажыг хоочуннар таарымчалыг чылыг, чырык өрээлдерде чурттап олурарлар, аш-чем хандырылганы эки. Дузалал ажил-агыйының ачы-ында ногаа аймаа-биле хандырылга черле үзүктелбес. Дузалал ажил-агыйында боттарының шаа-биле ажилдап шыдаар хоочуннар база хаара туттунган. Ниитизи-биле хоочуннар бажының кышка белеткел ажилдары багай эвес чоруп турарын демдеглээн.

Хонук-оол Монгуш Ак-Довурактын чылыдылга электри төвүнге баргаш, ЧЭТ-тин удуртулгазы, хоорай чагыргазының даргазы Мерген Кызыл-оол-биле ужуражып чугаалашкан. Ак-Довурактын чагырга даргазының амыдырал хандырылга талазы-биле оралакчызы Владимир Еромаевтин чугаазы-биле алырга, бөгүн чурттагы чон коммунал-чуртталга ачы-дузазы дээш

төлөвирлеринин чүгле 43 хуузу төлөп турар, ынчангаш ниити өрө улуг бооп артпышаан. Өрелиг улустуң эвээш эвес кезээ бюджет адырында ажилдап турар, доктормал шалың ап турар улус школа директорлары, башкылар, эмчилер бооп турар.

ЧЭТ-те хөмүр сөөртүлгези кончуг оожуп чоруп турар. Сентябрьның төнчүзүңгө чедир 3 муң тонна хөмүр-дашты Чадаананың хөмүр уургайындан сөөртүп алыр ужуруг. Бо ажилдың белеткели үе-шаанда чоруттунмаанындан чогуур хуусаазындан озалдаан. Чаа технолог дериг-херексел хандырылгазын чорудары-биле тендер садыглажышкынынга тиелекчи болган «Валентина» деп сайгарлыкчы организация бюджет акша-зын шилчидип алгаш, сураг барган. Ол дугайында чогуур дыңнадыгны хыналда органның чылыдылга төвүнүн удуртулгазы чоруткан. Ужуражылганың түнелинде ЧЭТ-тин кышка белеткелин экижидери-биле бүгү хемчеглерни алырын Ак-Довурактын чагыргазы база ЧЭТ-тин чоокта чаа томуйлаткан удуртукчу Александр Дубков олар хүлээнген.

Маадыр САНДАН.

Хоойлужудулга палатазында

ДЕПУТАТТАР ДЫШТАНЫЛГАДАН ЭЭП КЕЛГЕН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары парламент дыштанылганын дооскаш, ажилдап кирипкен.

Хоойлужудулга палатазының Чөвүлелин сентябрь 7-де болган хуралына Хоойлужудулга палатазының даргазы Виталий Валков-тун удуртулгазы-биле сентябрь айда кылып чорудар хоойлужудулга ажилының даңзын тодарып, дугуржуп чугаалашкан. Палатаның комитеттери сентябрь 9-та ажилдап эгелээн. Хоойлужудулга палатазының күскү сессияның бирги хуралы сентябрь 23-те болур, аңаа 30 ажыг хоойлу төлөвилелдерин чугаалажыр, оларны комитеттерге сайгарып көөр.

Конституция-эрге-хоойлу политиказының, Регламент болгаш тус чер бот-башкарылганың талазы-биле комитетте чугаалажып көөр эң-не хой хоойлу төлөвилелдери бар. Комитеттин даргазы Виктория Кысыбайның чугаалап турары-биле алырга, Хоойлужудулга палатазының Регламентизи езугаар коррупцияга удур демиселди күштелдирер болгаш оларны чок кылыры-биле ажилдаары кол айтырып болуп турар. Июньда тургускан тускай комиссия Регламентиге чамдык өскерилгелерни кириер ажилды дооскан, сентябрь 23-те болур сессия хуралына чугаалажыры-биле кириеринге белен.

Федералдыг хоойлужудулгага өскерилгелер болганы-биле хол-баштыр республиканың тус черин бот-башкарылганың соңгулдарлар хоойлуларына чогуур өскерилгелерни кириер. «Тыва Респуб-

ликада муниципалдыг тургузугларның төлээлекчилер органның депутаттарының соңгулдарының дугайында» болгаш «Тыва Республикада тус чер бот-башкарылганың соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилеринин соңгулдаларының дугайында» хоойлуларга өскерилгелерге хамаарыштыр бодунуң санал-бодалдарын республиканың прокурору П.Бухтояров болгаш Конституция-эрге-хоойлу политиказының талазы-биле комитеттин депутаттары кириген.

Сентябрь айда парламентинин өске-даа чорудар хемчеглеринин бар болганындан Хоойлужудулга палатазы шуут-ла чай чок болур. Үлетпүр болгаш тудуг комитеди, экономика политиказы болгаш бюджет комитеттери сентябрь 25-те республиканың одалга сезонунуң белеткелинге хамаарыштыр хуралды эрттирер.

Сентябрь 29-та Эртем, өөредилге болгаш культура комитединин эгелээшкини-биле чайгы дыштанылга кампаниязының эрткенин түнелдерин «төгөрик столга» сайгарып чугаалажыр. Танды ко-жуунда национал агротөлөвилелдин боттанылганы кайы хире чоруп турары сентябрь 30-де эртер «төгөрик столдун» кол темазы болур. Ону аграр политиказы болгаш национал төлөвилелди боттандыраар комитет эрттирер.

Хоойлужудулга палатазының парлалга албаны.

А грипп. Кичээнгейлиг болуңар

ААРЫГНЫ НЕПТЕРЕТПЕЗИ-БИЛЕ

Республика девискээринге грипптин чаа хевирин непередип таратпазы-биле ап чорудар хемчеглеринин планын Тываның Чааа бадыйлаан.

ТР-ниң кадык камгалал сайыдының чугаазы-биле алырга, А грипптин H1N1 хевирин бүгү делегейде калбаа-биле непереп, эпидемия байдалын тургузуп турар. Ынчангаш республика иштинде гриппке удур санитар-эпидемиологтук болгаш эпизоотиктиг байдалды ханды-

рары-биле удур хемчеглерни ам-даа күштелдирип, 130 муң хире кижиге тарылганы чорудары чугула. Тус чер чагыргалары халдавырга удур эмнеринин курлавырын, өкенин тыныжын хандыраар аппараттарны четчири-биле белеткээр сорулгага Кадык камгалал яамызы 10291,0 рубльди немей үндүрерин көргөн. Чурттакчы чоннуң ажилдап турар кезинге тарылганы чорударының акшаландырышкынын ажил берикчилери боттары ханды-

рар ужуруг. ТР-де хереглекчилер хайгааралының талазы-биле эргелел Россияның кызыгаарын таварыштыр эрттирип турар постулар – Цагаан-Тологой, Шара-Суур, Хандагайты эрттирилге пунктуларда санитарлыг хыналданы ам-даа күштелдирерин дааскан. Аарыгның им-демдектери илереттинген кижилерни дораан аңгылап, Гигиена болгаш эпидемиологияның республика төвүнде ажиттыганы изиг шугумнуң 5-26-04, 5-13-63 телефоннарынче долгаарын айткан.

БАШТАЙГЫ ААРЫГ КИЖИ ДЕМДЕГЛЕТТИНГЕН

Россияның Хереглекчилер хайгааралының талазы-биле Тыва Республикада эргелелин хайгаарал болгаш контроль килдизинин начальниги Э. Глушковтун дыңнатканы-биле, Болгарияга дыштанып чорааш келген уругларның аразындан бир кижиге грипптин чаа хевирин H1N1 халдавыры-биле аараан деп лабораторлуг шинчилелдеринин түнели бадыйтаан.

ИХЯ-ның ажилдакчыларының ажы-төлүндөн тургустунган бөлүк Болгарияда «Астра» кадыкшыл төвүнге дыштангаш, сентябрь 1-де ээп чанып келген. Ол чуртта грипптин чаа хевирин неперезни билдингир. Санитарлыг мониторингинин негелделери езугаар аарыг неперез черлерден келген кижилерни Кадык камгалал, Иштики херектер яамыларының болгаш Хереглекчилер хайгааралының талазы-биле

эргелелдин ажилдакчылары уткуп, хыналданы чорудар ужуруг. Ынчангаш ол ажилдакчылардан тургустунган тускай бөлүк уругларны Абакан хоорайга уткуп, Россияның хереглекчилер хайгааралының талазы-биле эргелелдин эмчилери ол чурттан ээп келген чүгле 14 уругун эвес, уткуп келген ада-иелеринин база кадыкшыл байдалын хынаан. Хыналда үезинде ийи уругда грипптин им-демдектери бар болганындан ол-ла дораан өске эш өөрүндөн аңгылааш, республикада халдавырылг аарыглар эмнелгезинге эккеп чыттырган. Алган лабораторлуг анализтеринин түнели-биле ол ийи уругнуң бирээзи хаван грипп деп адаар грипптин чаа халдавыры-биле аараан деп демдеглеттинген. Долу эмнээшкини эмчилерин хайгааралы-биле чоруткан түнелинде, ол аарыг кижиге сөгээш,

ам школаже өөренип кирипкен.

Тыва Республиканың Чааанан Даргазы Ш.Кара-оол бо таварылганы онза хайгааралга ап, профилактика ажилдарын күштелдирерин негээн.

РФ-тин кол санитарлыг эмчизи Геннадий Оношенконун дыңнады-биле, августун сөөлүк неделясында даштыкы чурттардан 7531 уруг ээп чанып келген. Оларның 68-зинден грипптин им-демдектерин илереткен. А 25 хире уругга хаван гриппинин диагнозу салып, эмнелгеге чыттырган. Бо чылдың январь 1-ден сентябрь 7-ге чедир бистиң республикадан 240 кижиге даштыкы чурттардан ээп келген, оларның аразында 39 бичии уруглар. Ол кижилеринин шуптузун эмчи хайгааралында алган.

Бистиң корр.

Чыргалаңды сумузунуң 80 чылынга

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ ЭРТКЕН ОРУУ

Тес-Хем кожуунуң Чыргалаңды сумузу тургустунганындан бээр сентябрь айда 80 чылын демдеглээр.

Төөгү материалдарындан алгаш көөрге, Чыргалаңды сумузу 1929 чылда тургустунган. «Чыргалаңды» деп сөс келир чаагай чурталганы күзүз, чырыткылыг сөс. Чамдык хоочуннар Көк-Тей баарында үнүп чыдар булак кара сугну шаанда Чыргалаңды дээр турган деп чугаалажып турганын база дыңнаан мен.

1930-40 чылдарда Чыргалаңды сумузунуң төвү амгы Самагалдай суур турган. Сумунуң араттары аңаа ол үенин-биле улуг-улуг тудугларның таваан салып, школа, эмнелге, садыг, кожкооп, склад, кожуунуң чагырга черинин бажынын дээш, өске-даа албан черлеринин оран-савазын аңаа көжүп келгилээн Глебов, Дресвянников, Турновцев болгаш өске-даа орус эштеринин дузазы-биле өөренимшаан, кылып-тудуп, бызаччы деп мергелди шингээди ап турганнар.

Сумунуң тургустунган үезинден эгелээш, нам үүрүнүң болгаш суму чагыргазының удуртукчуларына Сумбаа, Оюн Чалбаа, Оюн Таакпан, Кара-оол дарга, Иван Кеский-оол, Оюн Дүктүг-оол, дасык даргазы Сииниңмаа (ТАР-ның Биче Хурал кежигүнү), Иргит Тараачы болгаш өскелер-даа 30-40 чылдарда шудургу ажилдап чораанын хоочуннар сактып чугаалап турар. Чазакнамның айтышкын-суртаалы-биле ол үелер сумунуң араттарының кедегери көдүрлүүшкүнүг ажил-ижинин чылдары бооп төөгүде арткан.

1949 чыл. Тывага колхозтарны тургузуп эгелээнинин кидин-түлүк үези. Чыргалаңды сумузунуң араттары хуралдааш, чаа тургустунар

колхозтун төвүн Дыттыг-Хем, Хөл-Өөжү, Ужарлыг деп хемнеринин белдиринге тудуп эгелээрин сүмелешкенер. Суурнуң адын Белдир-Арыг деп адаанының ужуру-даа ол. Чазын, күзүн аалдар хонар харангы, шагар-оытуг, өргөн-кажаа-даа чок ээн черге Калинин аттыг колхозтун таваан салып эгелээн. Колхозтун даргазынга Иван Кеский-оолду соңгаан. Ол-ла чылын Кара-Сугнуң аксынга Киров аттыг колхозту база тудуп эгелээн. Оң даргазы Оюн Тараачы болган.

1950 чылда Чазактын үүрмек колхозтарны улгаттырар дээн шитпилин езугаар үстүнде ийи колхозту каттыштырган. Ынчан машина-техника деп чүве турган эвес, тудуг ыяжын колхозчулар белеткээш, шанак, тергелиг ааттары-биле дажып, сөөртүп турган. Малчыннардан өскөз эр, херээжен дивейн, бажың-балгат тударына киржи, бедик көдүрлүүшкүнүг ажилдап турганнар. Дмитрий Девий-оол, Оюн Артына, Максим Сувандии, Сергей Саңчат, Конюк Аралдин, Чүлдүм Аралдин, Иван Данзурун болгаш өскелер-даа чаа ажил-херекти бүдүреринге идеп-кейлиг киришкенер.

Кыска үениң дургузунда ээн чурт бүдүн суур кылдыр туттунуп тургустунган. Тууйуну безин кылып турар болу берген. Печка салып билир кижиге чок болганындан Самагалдайдан көжүп келген Оюн Чодур-оол бажыңнарда печка салып турган.

Колхоз, сумунуң мал-маганы көвүдээн, тудуг-сууру хөгжээн, ажил-ижи сайзыраан. Калинин аттыг колхоз үениң аайы-биле «Чодураа» аттыг совхоз болган. Оң тургустунарынга, экономиказын хөгжүдеринге улуг үлүг-хуузу кириген колхоз даргалары Иван

Кеский-оол, Оюн Тараачы, Кыргыс Шөмбүл, Иргит Биче-оолга, зоотехник Алевтина Филипповага, агроном Петр Лузянинге, мал эмчилери Григорий Захаровка, Оюн Седип-оолга болгаш өскелерге-даа четтиргенивисти илередир ужуруг бис.

Шаг-шаа-биле турбас дээр дег, үелер солчуп, бергедээшкиннер турза-даа, Чыргалаңды сумузу Белдир-Арыг суурнуң ишчи чону чаа-чаа чедишкыннерге бүзүрелдиг базымнар-биле бурунгаарлап хөгжүп орат.

Суму-ишти эрткен оруун, оон ажил-ишчи чонун Чыргалаңды школазының музейинде фото-чурктардан, намдар-төөгүзүн бижээн альбомнардан тодазы-биле көрүп, билип ап болур. Музейинин эргелекчизи — Тыва Республиканың алдарлыг башкызы Очур-Хөө Сагдыевна Эртине.

Амгы үеде совхозту «Чодураа» аттыг МКБ кылдыр солуй адаан. Эрткен 90 чылдарда көдээ ажил-агый адырынга буураашкыннар бооп турза-даа, чодураажылар мал бажынында бүгү хевирлеринге сандараашкынны болдурбайн, камгалап арттырган бүдүрүлге болур.

Чыргалаңды суму чагырга даргазы Мерген Соян база МКБ удуртукчуу Мирослав Томбуу суурда ажил чоктарны мал-маган тудуп, ажыктыг ажил-ишче углап-баштаар боор дээрзинге идееп каалы.

Төрээн сумунуң 80 чылынга, колхоз-совхозумнуң 60 чылдаан байырлалында улуг-улуг чедишкыннерни күзеп, төрөл чонумга сеткилимниң ханызындан байыр чедирип олур мен.

Авий-оол СИМЧИТ,
пенсионер.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулга төлөвилелиниң талазы-биле болгаш отчеттуг чылда республика бюджетиниң күүселдезиниң дугайында отчеттуг төлөвилелиниң талазы-биле сүмележишкinner эрттирериниң Чурумунуң дугайында

2009 чылдың июль 30 № 311 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күрүне эрге-чагырга күүсекчи органнарын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» 1999 чылдың октябрь 6-да Федералдыг хоойлунуң 26.13 чүүлүнүн 3 пунктузунга дүүштүр (2008 чылдың декабрьда 25-те № 281—ФХ Федералдыг хоойлунуң эдилге-биле), Россия Федерациязының Чазаның бюджет кодекзиниң 8 чүүлү-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулга төлөвилелиниң талазы-биле хөй-ниити сүмележишкinner эрттирериниң капсырлаан Чурумун (моон ыңай—Чурум) бадылаар:

2. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга:

— ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында Тыва Респуб-

ликаның хоойлужудулга төлөвилелиниң талазы-биле хөй-ниити сүмележишкinnerин организастаарын чыл бүрүде боттандыра;

— хөй-ниити сүмележишкinnerиниң дугайында медээлерни, ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында хоойлуларның төлөвилелдерин болгаш отчеттуг чылда республика бюджетиниң күүселдезиниң дугайында Тыва Республиканың эрге-чагырга күрүне органнарының албан езунуң Интернет порталына кириер;

3. Тыва Республиканың Чазаның Аппарады хөй-ниити чон сүмележишкinnerинге болгаш республиканың массалыг информация чепсектеринге киржилгени хандыра.

4. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдезиниң хыналдазын Тыва Республиканың Чазаның Аппарадына дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги орадакчызы Ш.ИРГИТ.

Ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде Тыва Республиканың бюджетиниң дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулга төлөвилелиниң талазы-биле болгаш отчеттуг чылда республика бюджетиниң күүселдезиниң дугайында отчеттуг төлөвилелиниң талазы-биле хөй-ниити сүмележишкinnerин эрттирериниң Чуруму

1. Бо чурум ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде Тыва Республиканың бюджетиниң дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулга төлөвилелиниң талазы-биле болгаш отчеттуг чылда республика бюджетиниң күүселдезиниң дугайында отчеттуг төлөвилелиниң талазы-биле хөй-ниити сүмележишкinnerин эрттирериниң эргежок чугула чурумун доктаадыр турар.

2. Хөй-ниити сүмележишкinnerин ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде республика бюджетиниң дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулга төлөвилелиниң болгаш Тыва Республиканың Чазаның хуралына отчеттуг чылда республика бюджетиниң күүселдезиниң дугайында отчеттуг төлөвилелиниң параметрлериниң болгаш көргүзүлгелериниң база ол талазы-биле шийтирлер хүлээп алырынга ниитилелге болгаш массалыг информация чепсектеринге ажык болурун хандыра болгаш шийтирлер хүлээп алыр сорулга-биле эрттирер.

3. Хөй-ниити сүмележишкinnerин чыл бүрүде ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулга төлөвилелиниң болгаш отчеттуг чылда республика бюджетиниң күүселдезиниң дугайында отчеттуг Тыва Республиканың Чазаның хуралына көөр хүнүнге чедир чеди хүнден орай эвес эрттирер.

4. Хөй-ниити сүмележишкinnerини эрттирериниң, киржикчилериниң, эрттирер хөй-ниити дугайында шийтирлер Тыва Республиканың Чазаның Даргазының айтышкыны-биле хүлээп алыр. Хөй-ниити сүмележишкinnerини эрттирер даргазы Тыва Республиканың Чазаның Даргазы азы оон төлээлекчизи болур.

Хөй-ниити сүмележишкinnerин эрттирериниң дугайында Тыва Республиканың Чазаның айтышкынынга дараазында медээлер кирген турар: чогуур хөй-ниити сүмележишкinnerини эрттирериниң хүнү, үе-шагы болгаш эрттирер чери;

сүмележишкinnerиниң организастыг комитетиниң болгаш киржикчилериниң составы;

хөй-ниити сүмележишкinnerинге илеткелчини тывары;

ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде республика бюджетиниң дугайында Тыва Республика хоойлужудулга төлөвилелиниң талазы-биле болгаш отчеттуг чыл-

да республика бюджетиниң күүселдезиниң дугайында отчеттуг чылда саналоналдарны болгаш шүгүмчүлелдерни бээриниң чуруму.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының хөй-ниити сүмележишкinnerин эрттирериниң дугайында айтышкынының белеткелин Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы боттандыра.

5. Ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде республика бюджетиниң дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулга төлөвилели болгаш отчеттуг чылда республика бюджетиниң күүселдезиниң дугайында отчеттуг төлөвилели Тыва Республиканың Чазаның болгаш Саң-хөө яамызының албан езунуң Интернет-порталына албан кириериниң дугайында массалыг информация чепсектеринге баш удур медээлэни(чарлааны-биле) кириринген турар.

6. Хөй-ниити сүмележишкinnerини Тыва Республиканың Чазаның чорудар. Хөй-ниити сүмележишкinnerин белеткээр болгаш эрттирерин организастаарын хандыраарын Тыва Республиканың Чазаның Аппарады боттандыра.

7. Хөй-ниити сүмележишкinnerинге Тыва Республиканың девискээринде турар республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының, республиканың тургузугларының тус чер бот-башкарылга органнарының, хөй-ниити каттыжышкinnerиниң, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның төлээлекчилери, ол ышкаш республиканың чурттакчылары киржир эргелиг.

8. Хөй-ниити сүмележишкinnerинге киржикчилер болуп бүрүткелдерин хөй-ниити сүмележишкinnerин эрттирериниң дугайында медээде айыттыг харылзажыр телефон-биле хөй-ниити сүмележишкinnerинге бодунуң киржир дээр күзелиниң дугайында дыңнадышкinner-биле ону эрттиреринге чедир үш хүнден орай эвес боттандыра.

Хөй-ниити сүмележишкinnerинге санал бээр күзелдиглер ол дугайында хөй-ниити сүмележишкinnerинге киржикчилер болурунун бүрүткелинге дыңнаткан турар.

9. Хөй-ниити сүмележишкinnerинге баш удур бүрүткээшкinner чокка Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттары, Россия Федерациязының Күрүне Думазының Федералдыг Хуралының депутаттары, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палатала-

рының даргалары, Тыва Республика талазы-биле кол федералдыг инспектор, Тыва Республиканың прокурору азы оон төлээлекчизи, Тыва Республиканың Чазаның кежигүннери, Тыва Республиканың Улуг Хуралында Чазак Даргазының бүрүн эргелиг төлээзи, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының төлээлекчилери киржир эргелиг.

Тыва Республиканың Чазаның чалааны-биле хөй-ниити сүмележишкinnerинге өске-даа сонугалдыг кижилер киржип болур.

10. Хөй-ниити сүмележишкinnerинге Тыва Республиканың Чазаның, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының төлээлекчи эрге-дужаалдыг кижизиниң республика бюджетиниң төлөвилелиниң кол характеристикаларының дугайында илеткелин дыңнаар.

11. Хөй-ниити сүмележишкinnerиниң түңнелдериниң талазы-биле хөй-ниити

сүмележишкinnerинге киришкен кижилериниң санал-оналдар болгаш шүгүмчүлелдерин барымдаалап, чогуур хөй-ниити сүмележишкinnerиниң даргазының ат салган сүмелерин хүлээп алыр.

12. Саң-хөө яамызы хүлээп алдыгнан сүмелер талазы-биле боттарының саналдарын үш хүн хуусаа иштинде белеткээр, Тыва Республиканың республика бюджетиниң төлөвилелдерин ажылдап кылыры-биле ажылчын бөлүкчө чорудар.

13. Сүмелер талазы-биле хүлээп алдыгнан хемчеглер дугайында медээни республика бюджетиниң төлөвилелин болгаш отчеттуг чылда республика бюджетиниң күүселдезиниң дугайында отчетту Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының Тыва Республиканың Чазаның хуралына илеткелинден дыңнаар.

Тыва Республиканың арга-арыг ажыл-агыйы күрүнениң бюджет албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлөвириниң дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында

2009 чылдың июль 14 №348 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың декабрь 12-де «Тыва Республиканың күрүнениң бюджет албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлөвирин чаа системаже кириериниң дугайында» №720 доктаалын боттандыра сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың арга-арыг ажыл-агыйы күрүнениң бюджет албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлөвириниң дугайында коштунган Дүрүмнү бадылаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ОЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың июль 14-те №348 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың арга-арыг ажыл-агыйы күрүнениң бюджет албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлөвириниң дугайында ДҮРҮМ

1. Ниити чүүлдер

1.1. Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзинге, Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың декабрь 12-де «Тыва Республиканың күрүнениң бюджет албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлөвирин чаа системаже кириериниң дугайында» №720 болгаш 2009 чылдың март 24-те «Онза харысалгалыг ажылдарга болгаш онза чугула база онза харысалгалыг ажылдарга болгаш чугула ажылдарга хаара туттунган бедик мергежилдиг ажылчыннарын мергежилниң талазы-биле, ниити адырның ажылчыннарын мергежилниң талазы-биле шалыңын, ниити адырның эрге-дужаалдыг удуртукчуларының, специалистериниң, албан-хаакчыларның эрге-дужаалының шалыңының хемчээлин бадылаар дугайында» №107 доктаалдарыга дүүштүр Тыва Республиканың арга-арыг ажыл-агыйы күрүнениң бюджет албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлөвириниң дугайында бо Дүрүмнү ажылдап кылган.

1.2. Күш-ажыл төлөвириниң дугайында Дүрүмнү Тыва Республиканың арга-арыг ажыл-агыйы күрүне албан черлериниң ажылдакчыларыга ажылдап кылган болгаш күш-ажыл төлөвириниң чурумун таарыштырып турар (моон соңгаар — албан чери).

1.3. Күш-ажыл төлөвириниң дугайында дүрүм албан черлериниң социал политиказының чүүлү болур болгаш дараазында сорулгаларны шийтирлээринге көрдүнген:

— ажылдакчыларның күш-ажылчы күжүнүн эң улуун ажыдып тургузарына үндезин болур;

— чамдык деңнелдин ажылдакчыларының күш-ажыл төлөвиринге диспропорцияны эдери;

— албан черинге кадрларны быжыглаар, оларның ажыл-херекчи шынарын бедидер, кадрларның үнер-кирер чоруун кызыра;

— күш-ажылдың беримчезиниң өзүлдегиз кезээнге болгаш оон төлөвиринге ажылдакчының болгаш ажыл берикчизиниң сонугалыг сагыыр.

1.4. Ажыл төлөвириниң дугайында бо Дүрүмнүн бодунда кирип турар чүүлдер:

— ажылчыннарын мергежилниң ниити адырлар талазы-биле ажыл төлөвири, удуртукчуларның, специалистериниң, албан-хаакчыларның эрге-дужаалының ниити адырлар талазы-биле ажыл төлөвириниң ставказы, шалыңның эң адаккы хемчээли (эрге-дужаал шалыңының);

— ажылдакчыларның күш-ажыл төлөвириниң чуруму болгаш негелдези;

— албан чериниң удуртукчузунун, оон орадакчыларының, кол бухгалтериниң күш-ажыл төлөвириниң негелдези;

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың декабрь 12-де «Тыва Республиканың күрүнениң бюджет албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлөвирин чаа системаже кириериниң дугайында» № 720 доктаалы-биле бадылаан, Тыва Республиканың күрүнениң бюджет албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлөвирин чаа системага тургузарының дугайында Дүрүмде тодараттыг, компенсация байдалдыг төлөвирлерниң хевирлериниң даңзызынга дүүштүр идиг бээр байдалдыг болгаш компенсациялыг төлөвирлерниң хемчээлин болгаш негелдезин боттандыра;

— удуртукчунун күш-ажыл төлөвириниң талазы-биле бөлүккө албан чериниң хамааржыр чуруму болгаш көргүзүлгелери.

1.5. Күш-ажыл төлөвириниң негелдези, ажылдакчының ажыл төлөвириниң хемчээлин кириштир (эрге-дужаалдың шалыңы) база идиг бээр байдалдыг болгаш компенсациялыг төлөвирлерни күш-ажыл керээзинге албан кириери болур.

1.6. Профэвилел эге организациязының сонгулдалыг органының саналыга дүүштүр бо Дүрүмнүн үндезинге албан чериниң удуртукчузу азы өске-даа ажылдакчыларның төлээлекчи органы, күш-ажыл төлөвириниң дугайында болгаш ажылдакчыларның материалдыг деткимчезиниң дугайында чурумну бадылаар.

1.7. Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың март 24-те №107 доктаалы-биле бадылаан, онза чугула болгаш онза харысалгалыг ажылдарга болгаш харысалгалыг ажылдарга база чугула ажылдарга хаара туттунган бедик мергежилдиг ажылчыннарын мергежилниң талазы-биле ажыл төлөвириниң хемчээли болгаш ажылчыннарын мергежилниң ниити адырлар талазы-биле ажыл төлөвири болгаш удуртукчуларның, специалистериниң, албан-хаакчыларның эрге-дужаалының ниити адырлар талазы-биле эрге-дужаалының шалыңының хемчээлинге дүүштүр ажыл төлөвириниң эң адаккы хемчээлин тургузар.

1.8. Күүсеттинген ажылдың хемчээлинге болгаш бергезинге дүүштүр, профессионал ажыл-чорудулганы боттандыраарыга эрге-жок чугула, мергежилниң деңгели болгаш

профессионал белеткелиниң негелдезин, бо Дүрүмнүн 1.7 пунктузунга дүүштүр ажыл төлевириниң адаккы кемчээлиниң үндезининге албан чериниң удуртукчузу ажылдакчыларның ажыл төлевириниң кемчээлин (эрге-дужаалдың шалынын) тургузар.

Ынчал кээрге күүсеткен ажылдың кемчээли болгаш ажыл үезиниң кемчээлин ол үеде долузу-биле ажылдаан ажылдакчының айда ажыл төлевири Тыва Республикада ажыл төлевириниң адаккы кемчээлинден болгаш ажыл төлевириниң адаккы кемчээлин федералдыг хоойлужулганың тургусканын куду бооп болбазын өөренип көөрү чугула.

1.9. Ажыл төлевириниң чаа системазынче киргенинге дүүштүр албан чериниң ажылдакчыларының ажыл төлевирин тургузар (шаңнал акшаларның болгаш өске-даа идиг бээр төлевирниң учеду чокка), ол-ла мергежил-биле ажылдарны күүсеткенде болгаш ажылдакчыларның эрге-дужаалының хүлээлгезиниң кемчээлин камгалап арттырганда, ону кириеринге чедир төлөп берип турган ажыл төлевиринден куду бооп болбас.

1.10. Дакпырлап ажылдап турар ажылдакчыларның ажыл төлевирин, а ол ышкаш долу эвес ажыл хүнүнде азы долу эвес ажыл неделяда ажылдап турар ажылчыннарга, ажылдаан үезин дең-дески чорудар. Кол эрге-дужаалының талазы-биле ажыл төлевириниң кемчээлин тодарадыр, а ол ышкаш дакпырлап турарга, ээлеп турар эрге-дужаалының талазы-биле дужаал бүрүзүнге аңгы болур.

1.11. Албан чериниң удуртукчузу бадылаан болгаш албан-хаакчыларның шупту эрге-дужаалдары (ажылчыннарының мергежили) кирип турар, албан чериниң күш-ажыл төлевириниң фондузун бадылаан кемчээлинге, албан чериниң штаттыг чуруму тургустунар.

1.12. Эрге-дужаалдарның аттары азы мергежили болгаш тускай мергежилиниң негелдезинге, ажылчыннарының мергежили болгаш Чаңгыс аай тариф-квалификация справочнигинде ажылдар болгаш удуртукчуларның, специалистерниң болгаш албан-хаакчыларның Чаңгыс аай квалификация справочнигинде айыттыг негелдезинге болгаш аттарына дүгжүрү албан.

1.13. Ажыл төлевириниң чаа системазынче кирер үезинде албан черлеринге ажылдап турган, албан черлериниң ажылдакчыларының ажыл төлевири, оларның эрге-дужаалдарының хүлээлгелериниң кемчээли, камгалап артынганда, ол-ла мергежилдин ажылдарын олар күүседип турда, ажыл төлевириниң чаа системазынче кириеринге чедир тургускан ажыл төлевиринден куду кылдыр тургузуп болбас.

Күш-ажыл төлевириниң чаа системазынче кирген соонда хүлээп алган ажылдакчыларның ажыл төлевирин бо Дүрүмге дүүштүр тургузар.

2. Ажылдакчыларның күш-ажыл төлевириниң чуруму болгаш негелдези

2.1. Ажылдакчыларның болгаш албан черлериниң ажылдакчыларының ажыл төлевириниң (эрге-дужаалының шалынын) адаккы кемчээлин, бо Дүрүмнүн капсырылганынга дүүштүр профессионал бөлүүнүн талазы-биле оларның ээлеп турар эрге-дужаалдарына хамаарышкан үндезинге тургузар, ажылчын мергежил талазы-биле профессионал ажыл-чорудулганын боттандырып турарына дүүштүр чорудар.

2.2. Ажылдакчыларның болгаш ажылчыннарының күш-ажылчы байдалына дүүштүр, бо Дүрүмнүн 4 кезээнде көрдүнгөн компенсация байдалдыг төлевирлерни тургузар.

2.3. Ажылдакчыларга болгаш ажылчыннарга бо Дүрүмнүн 5 кезээнде көрдүнгөн идиг бээр төлевирлерни тургузар.

3. Албан чериниң удуртукчунун, ооң оралакчыларының болгаш кол бухгалтерниң күш-ажыл төлевириниң байдалы

3.1. Удуртукчунун, ооң оралакчыларының болгаш кол бухгалтерниң ажыл төлевири шалынындан (эрге-дужаалының шалыны), компенсациялыг болгаш идиг бээр төлевирлерден тургустунар.

Албан чериниң удуртукчунун эрге-дужаалының шалынын бо Дүрүмнүн капсырылганынга дүүштүр удуртукчу эрге-дужаалдарның бөлүүнге хамааржыр арга-арыг

адырынга Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары тургузар.

Удуртукчунун оралакчыларының, кол бухгалтерниң шалынының кемчээлин, удуртукчунун шалынындан 7-20 хууга куду деңнелге тургузар.

3.2. Удуртукчуларның күш-ажыл төлевириниң талазы-биле бөлүүнге хамаарыштыр бо Дүрүмнүн 6 кезээ-биле дүүштүр боттандырат.

3.3. Албан чериниң удуртукчунун, ооң оралакчыларының болгаш кол бухгалтерниң күш-ажылчының негелдезинге дүүштүр, бо Дүрүмнүн 4 кезээнде көрдүнгөн компенсация байдалдыг төлевирлерни тургузар.

3.4. Арга-арыг хамаарылгаларының адырынга Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы бо Дүрүмнүн 5 кезээнде көрдүнгөн идиг бээр байдалдыг төлевирни удуртукчуга тургузуп болур.

Идиг бээр байдалдыг төлевирниң кемчээлин албан чериниң ажыл-чорудулганының түннелинге дүүштүр тодарадыр.

3.5. Удуртукчунун оралакчызынга, кол бухгалтерге бо Дүрүмнүн 5 кезээнде көрдүнгөн-биле шаңнал акшаны албан чериниң удуртукчунун шийтпириниң талазы-биле төлөп бээр.

4. Компенсация байдалдыг төлевирлерни тургузарының чуруму болгаш негелдези

4.1. Компенсация байдалдыг төлевирлерни бир эвес өске ындыг чүүлдү Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың нормативтиг эрге-хоойлу актыларында тургуспаан болза, хөй кезиниң кемчээлинге азы профессионал бөлүктөрнүн хуузуна таарымчалыг талазы-биле ажылдакчыларның ажыл төлевириниң ставказынга, шалынынга тургузар (эрге-дужаалдыг шалыны).

4.2. Ажылдакчыларга компенсация байдалдыг дараазында төлевирлерни тургузар:

аар ажылдарда, хоралыг болгаш айыылдыг ажылдарда болгаш өске-даа онзагай байдалдыг күш-ажылда ажылдап турар ажылдакчыларга төлевирлерни;

анаа байдалдан чардыгар байдалда ажылы дээш төлевирлер (мергежилди (эрге-дужаалды) дакпырлап турда, ажыл шагын-дан дашкаар ажыл, дүнеки үеде ажыл, хандырып турар зоназын калбартканда, ажылдың кемчээлин улгаттырганда азы ажылындан хостатпаан ажылдакчының чок турар үезинде түң хүлээлгезин күүседип турганда, күш-ажылчы керээ-биле тодараткан ажылдар, ажыл хүнү эвес байырлал хүннеринде болгаш дыштаныр хүннерде ажылы дээш);

Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарынга болгаш аңаа деңнештирген черлерниң ажыл стажы дээш хуу немелдези болгаш район коэффициентизи, бедик дагылы болгаш суг чок дээш немелде;

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының ведомство адаанда турар албан черлериниң талазы-биле тургусканы чамдык хевирниң албан черлериниң болгаш чамдык деңнелдин ажылдакчыларына онзагай ажыл-чорудулгазы дээш төлевирлер.

4.2.1. Аар ажылдарда, хоралыг болгаш айыылдыг ажылдарда болгаш өске-даа күш-ажылдың онзагай байдалында ажылдап турар ажылдакчыларга төлевирлерни, Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзинин 147 чүүлү-биле дүүштүр тургузар.

Сүмелеп турар төлевирлерниң кемчээли: аар ажылдарда болгаш күш-ажылдың хоралыг байдалында ажылдап турарларга профессионал бөлүүнге дүүштүр адаккы ажыл төлевириниң 12 хуузуна чедир (бедидер коэффициентинин учеду чокка);

онзагай аар ажылдарда болгаш күш-ажылдың онзагай хоралыг байдалында ажылдап турарларга — профессионал бөлүүнге дүүштүр адаккы ажыл төлевириниң 24 хуузуна чедир.

Россияның арга-арыг ажыл-агый албанының 2004 чылдың ноябрь 17-де №24 айтышкыны-биле бадылаан, арга-арыг ажыл-агыйлар организацияларына мергежилдин, эрге-дужаалының болгаш ажылдың хевирлериниң талазы-биле бүдүрүлгө адырларының таарымчалыг эвес байдалының Классификация көргүзүлгелеринге үндезилеп ажылчын олуттарның аттестациязының түннелиниң талазы-биле немелдени тургузар.

Онзагай аар болгаш күш-ажылдың онза-

гай хоралыг байдалының ажылдарына, арга-арыгны камгалаарының, хайгаараарының, өстүрериниң дараазында хевирлериниң ажылдары хамааржыр:

арга-арыг дээш акаарының кезилдезин чорудар талазы-биле ажылдар;

ыяжын кескен черлерге арга-арыгны катап тургузарының талазы-биле ажылдар; өртке удур, арга-арыгны камгалаарының, арга-арыг оруктарын катап тургузарының ажылдары;

арга-арыг өрттерин өжүрер талазы-биле ажылдар.

Аар болгаш күш-ажылдың хоралыг байдалына хамааржыр ажылдар:

арга-арыгның өзүмнер өстүрер черлеринде болгаш теплицаларда ажылдар;

өзүп турар ыяштарның үрезинин чыыры; ыяш кезер черни тускайлап бээри болгаш өрттөн доктаадыры.

Айыттыг күш-ажыл төлевириниң чаа системазынче кириген үезинде, моон мур-нунда ону ап турган албан чериниң шупту ажылдакчыларына төлевирлерни тургузар. Бо байдалда ажылы дээш компенсациялыг төлевирлерни ажылгаарының үндезини болур, анаа байдалдан чардыгар, күш-ажыл негелдезиниң барын тодарадыр сорулгага ажылчын олуттарның аттестациязын эрттирер талазы-биле кемчеглерни албан чериниң удуртукчузу алыр.

4.3. Бо Дүрүмнүн 4.3.1 пунктуларында айыттыг немелде төлевирлерниң тодаргай кемчээлин, ажылдакчыларның профэвилел органының (төлээлтирген) саналына дүүштүр албан чериниң удуртукчунун бадылаан эрге-дужаалдарының даңзызынга дүүштүр тургузар.

4.4. Чугула (онза чугула) болгаш хары-салгалыг (онза хары-салгалыг) ажылдарны күүседиринге кириштирген ажылчыннары албан чериниң удуртукчунун шийтпириниң талазы-биле, ажыл төлевиринге бедидер коэффициентини тургузуп болур. Ажыл төлевиринге бедидер коэффициентинин сүмелеп турар кемчээли:

дараазында чугула болгаш онза хары-салгалыг арга-арыгны камгалаарының, хайгаараарының, өстүрериниң ажылдарында ажылдап турар ажылчыннарга; хөзүмнү белеткээри, өзүмнерни олуртуру, дагның ийинде болгаш ыяжын кескен черлерниң арга-арыг культураларының ажаалдазы дээш, өртке удур, арга-арыг камгалалының, арга-арыгны сугарының ажылдары болгаш орук тудуглары, үнүп турар ыяштарның үрезинин чыыры, ыяш кезер черлерни тускайлап бээри болгаш өрттөн тургузары; өзүмнер өстүрер черлер болгаш теплицалар; хандыгар механизмнерниң септелгези, а ол ышкаш чүк болгаш чик машиналарның, кывар-чаар материалдар сөөртүп турар машиналарның чолаачыларының болгаш өске-даа транспорт дериг-херекселдериниң, радиооператорларына, профессионал бөлүүнге дүүштүр адаккы ажыл төлевиринге 0,1 хууу;

дараазында онза чугула болгаш хары-салгалыг арга-арыгны камгалаарының, хайгаараарының, өстүрериниң талазы-биле ажылдарда ажылдап турар бедик мергежилдиң ажылчыннарга; арга-арыгның санитарлыг ажаалдазы дээш кезишкенин чорудары болгаш өске-даа, ыяжын кескен черлерге арга-арыгны катап тургузарының ажылдары, арга-арыг өрттерин өжүрери, өртке удур ажылдар, арга-арыгны камгалаары, ыяш кезер черлерни тускайлап бээр ажылдарга, профессионал бөлүүнге дүүштүр адаккы ажыл төлевиринин 0,2 хууу.

Ажыл төлевиринге бедидер коэффициентини ажылгааны чаа ажыл төлевирин тургуспас болгаш компенсациялыг төлевирлерни санаарда ону санапас.

4.5. Анаа байдалдан чардыгар (мергежилдерни дакпырлап, аңгы-аңгы мергежилдерниң ажылын күүседир, ажыл шагын-дан дашкаар ажылдар, дүнеки үеде ажылдаары, ажыл хүнү эвес дыштаныр болгаш байырлал хүннеринде ажылдаары) байдалда ажылдарны күүседир таварылгада ажылдакчыларга компенсациялыг байдалдыг төлевирлерни Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзинин 149 чүүлүнге дүүштүр тургузар.

4.6. Дүнеки үеде ажылы дээш (22 шактан 6 шакка чедир) ажылдаан шак бүрүзү дээш тургускан ажыл төлевиринге (эрге-дужаалдың шалынынга) 20 хуу кемчээлге немелдени тургузар.

4.7. Дыштаныр болгаш ажыл хүнү эвес байырлал хүннеринде ажылы дээш ажыл төлевирин бедидери азы өске дыштаныр хүннү бээри Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзинин 153 чүүлүнге дүүштүр чорудар.

4.8. Мергежилдерни дакпырлааны (эрге-дужаалдарны), хандыгар зоназын калбартканы, күүседир ажылдарның кемчээлин улгаттырганы база хуусаазында болгаш кемчээлинде ажылдакчыны тургускан ажылындан хоставаанда, ажылдакчының чок турар үезинде түң хүлээлгезин күүсеткени дээш немелде төлевирлерни, талаларның чарганы күш-ажылчы керээзиниң дугуржулгазының талазы-биле тодарадыр.

4.9. Суг чок черлерге, куруг ховуларга ажылы дээш коэффициентини, район коэффициентин албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлевиринге ажылгаар, а ол ышкаш херек кырында ажыл төлевиринге санаар, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың нормативтиг эрге-хоойлу актыларында тургускан, Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарынга болгаш аңаа деңнештирген черлерге ажылы дээш ажыл төлевиринге хуу немелдезин салыр.

5. Албан чериниң ажылдакчыларына идиг бээр байдалдыг төлевирлерни тургузарының чуруму болгаш негелдези

5.1. Идиг бээр немелделерни ажылдакчыларның күш-ажылының төлевириниң акшаландырышыкынын бюджеттен берген кемчээлинге тургузар, а ол ышкаш албан чериниң удуртукчунун шийтпириниң талазы-биле ажылдакчыларның күш-ажылының төлевиринче угландырган ажыл-чорудулганың орулгазындан кирген акша-хөреңгиден.

5.2. Бедиткен коэффициенттерден аңгыда, идиг бээр байдалдыг төлевирлерге хамааржыр чүүлдер:

ажылдың бедик түннелди болгаш бүдүрүкчүлүү дээш төлевирлер;

күүсеттинген ажылдарның шынары дээш төлевирлер;

хөй чылдарда ажылдааны дээш төлевирлер;

эртем чадазы;

хүндүлүг ат;

ажылдың түннелиниң талазы-биле шаңнал төлевирлер;

аныяк специалистерге немелде;

класс дээш чолаачыларга немелде.

5.3. Ажылдың бедик түннелди болгаш бүдүрүкчүлүү дээш төлевирлер:

бригаданың удуртулгазы дээш немелде; хүлээлгезиниң онзагай хевирин катый күүседип турар, бригаданы удуртуру дээш, кол ажылындан хостатпаан болгаш бригадирниң хүлээлгезин күүседип турар, арга-арыгны камгалаар, хайгаараар болгаш өстүрер-талазы-биле ажылдарны бригаданың ажылчыннарының күүседирин органи-застаанынга немелдени тургузар;

3-тен 10 кижиге чедир бригаданың составы турда — профессионал бөлүүнге дүүштүр ажыл төлевириниң адаккы кемчээлиниң 10 хуузуна (бедидер коэффициентинин учеду чокка);

10-дан хөй кижиге бригаданың составы турда — профессионал бөлүүнге дүүштүр ажыл төлевириниң адаккы кемчээлиниң 15 хуузуна (бедидер коэффициентинин учеду чокка);

Профессионал мергежили дээш автомобиль чолаачыларының немелдези:

— үш чылдан беш чылга чедир автомобиль чолаачызының мергежилиниң талазы-биле ажыл стажы бар турда, озал-ондак чок ажылы болгаш автомобильди ажаап тударының техниктиг байдалын чогуур деңнелге чорудуп турары дээш — ажыл төлевириниң адаккы кемчээлиниң 10 хуузуна (бедидер коэффициентинин учеду чокка);

— беш чылдан хөй автомобиль чолаачызының мергежилиниң талазы-биле ажыл стажы бар турда, озал-ондак чок ажылы болгаш автомобильди ажаап тударының техниктиг байдалын чогуур деңнелге чорудуп турары дээш — ажыл төлевириниң адаккы кемчээлиниң 25 хуузуна (бедидер коэффициентинин учеду чокка);

5.4. Ажыл төлевириниң ставказынга, шалынынга хөй чылдарда ажылдааны дээш ай санында немелдени албан чериниң ажылдакчыларына дараазында кемчээлге төлөп бээр:

(Уланчызы 6-гы арында).

КОМИССАР АЗЫ САРЫГ СЕРЕН

Найысылалдың бирги
чагырыкчызының дугайында

Ол бодунуң хөөрүңге «комиссар, Аъттыг шериг полугунуң командири» деп бижириң ажи-төлүңгө чагып каан турган. Кымыл ол? Кызыл хоорай чагыргазының баштайгы даргазы Серен Арапаевич Күжүгет 1900 чылда Барыын-Хемчик кожуунга ядыы араттың өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Чеди оол, бир кыстың ада-иези Арапай Күжүгет болгаш Торлаа Монгуш уруглары биичи турда-ла, чок апарганнар.

«Кыштың кончуг соок үези. Хүн дүштен соңгаарлай берген, Бай-Тайганың алды, үстүү ангальктарындан хаккан чывар харны дүвүлей хап турган. Мен онгул-чиңгил аът оруунга кылаштап чадап чоруурумга, авам мени соңгу эдзден туттундуруп алгаш кылаштап чорда көөрүмгө, авамның идииниң хончулары дйскзэн ашпас, ийи балдыры кызыл-өле кылдыр доңа берген чоруур чүве, ол хирезинде олура дүшкөш, мээң холдарымны чылыда тудуп берип чоруур чүве ийин» — деп, Серен Күжүгет бодунуң сактыышкынында бижээн. Оолдарның ортуну Серен он харлыг турда авазы чок апарган. «Ада чокта — чартык өскүс, ие чокта — бүдүн өскүс» деп чугаа бар болгай. Ажи-төл өскүстүң түрегделин долузу-биле көрүп эрткен. Серен аалдарның малын оорлаан диртип, актыг черге буруудаттырып-даа, шаажылаалга таваржып, хакас черге улчул аңнап чоруп, хөй-ле кадыг-бергени эрткен. Ынчалза-даа амыдыралда ак биле кара кожа чоруур дээр болгай. Серенниң амыдыралында чырык керел 1932 чылдың ноябрь айда көстүп келген, ол дээрге Тываның сургуул шеринче киргени. 1925 чылдан 1929 чылга чедир Совет Эвилелиниң Тыва хоорайга (Калинин) ФККА-ның шериг ортумаа школазын дооскаш, ол-ла хүнден эгелээш, Ленинниң тургусканы Коммунистг партияның хүрээленинче кирип алыр.

«1930 чылдың март айда Тывага аңгы демисели эгелээни-биле ТАР Чазаның дайынчы дужаалын езу-

гаар үймээни чылча шаварынга киригэн үлүүм дээш, 1932 чылда Кызыл Тук ордени-биле шаңнаткан мен. 1932 чылдың декабрь айда ТАР-ның шериг чөвүлелиниң даргазынга соңгуткан мен. 1933 чылдан эгелээш, кадыкшылым баксырааны-биле эмчи комиссиязының тургускан доктаалынга кошкан мээң билдиринишкимге төп комитет болгаш казак чери «чөптүг» деп көргөш, 1934 чылдың апрель 10-да мени шериг албанындан хостааш, тос эттинер «маузер» боо болгаш эзер-чүгенниг бүрүн шериг дериглиг аът-биле шаңнаан чүве.

Оон соонда алды ай дургузунда эмнедип турумда, ус-тывыш черинче ажылда деп нам даалга бээрге, күүседип шыдаваан мен. Намның дөрт дугаар съездизинге: «Серен Японияны камгалаар дээн кижидир, национал хосталгалыг революцияга удур кижидир, шеригде шериим бар, силер-биле тулчуур мен дээр кижидир — деп нүгүлдөп турган болду» деп оон сактыышкынында одуруглардан Серен Арапаевичиниң «чоннуң дайзыны» кылдыр хуула бээриниң баштайгы үрезинери ынчан тывылган-дыр деп билип ап болур.

1935 чылда Кызыл хоорайга коммунал ажыл-агыйны тургускаш, үре-түннелдиг ажылдааны-биле 1936 чылда Кызыл хоорай соведин тургузуп, оон даргазынга томуйладыр. Ол албан-дужаалга Серен Арапаевич 1938 чылга чедир ажылдаан. 1938 чылдың чеди айда ТАР-ның иштики херектер яамызы С.А. Күжүгетти тудуп хоругдааш, сес чыл хосталгазын казып шииткен. Эки ажылы, сагылга-чурумнуу ону ийи чыл эрте хосталыр арганы берген. Ол Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Кызыл Шеригге 65 муң эжеш хаак даянгыштарын белекке чоруткан. Кызыл хоорайның кинотеатрынга (адын айытпаан) ажылдааш, 526 олутту казап кылган. 1945 чылдан пенсияже үнүже мал ажыл-агыйынга ажылдаан. Ынчалза-даа ол бодунуң актыын

бадыткаар болгаш партийжи биледин катап холга алыр дээш, чаңгыс эвес удаа айтырыгы көдүрүп чораан. Иштики херектер яамызының ажылдакчылары ону байысаарда, протоколдарны оон өчзэн сөзү-биле эвес, таарыштыр кылып

турганын тодараткан. Ол хиреде аңаа партийжи билетти катап тыпсыптар хире чөптүг болгаш дидим кижиге тывылбаан.

Кызыл хоорай чагыргазының баштайгы даргазының ажыл-ишчи намдары мындыг болган. Кызыл

хоорайның, Тываның төөгүзүңге найысылалдың бир дугаар хоорай чагырыкчызы Серен Арапаевич Күжүгет ам аравыста чораан болза база-ла найысылал-биле чажыт — 95 харлап турар ийик.

Айлаң ДАРЖАА.

САЛЫМ-ЧОЛДУҢ ОРУУ

Тыва Автономнуг областың төвү Кызыл хоорайга 1958 чылда кээп өөренир аас-кежиктиг болган мен. Ол чылын Кызылдың ийи дугаар школазынга кожууннарның школаларындан эки өөредилгелиг, быжыг сагылга-чурумнуг оолдар, уругларны чеди класс доосканнар аразындан шилип, чыып турган.

Барыын-Хемчик кожуунуң Дөң-Терезин школазының 7 класын дооскаш, Кызыл-Мажалык школазының 8 дугаар класынга өөренип турумда, башкым 7 дугаар класс дооскан херечилелим тудуп алган кирип келгеш: «Дүрген белеткен, даштын автобус манап тур, Кызылга өөренир сен» деп бо. Чээрби ажыг шилиттинген оолдар, уруглар автобуста олурупкан. Шериг-оол Ооржак, Каадыр-оол Сагды, Калинин-оол Куулар, Чаш-оол Куулар олар база мээң-биле кады өөренир боорга, амыраарым аажок.

Кызылга орай дүне келдивис. Чүү-даа көзүлбес, чүгле «Азас» деп каан кызыл бижик өжүп-хып каап турар. Ынчаар «Тываның национал кадрлар дарганнаар черинге» өөрени берген мен.

Ынчангы Кызыл колдуунда ыяштан туттунган хуу бажыңнар, Ленин, Кочетов кудумчуларында

тууйбудан туткан албан черлериниң бажыңнары ам-даа турар хевээр. Гастелло аттыг паркта чайгы кинотеатр, шахмат клубу, ногаан театр, ресторан, делгелге залы, фонтан болгаш тураскаалдар бар турган. Атракционнар хөй эвес чүве. Чазын-чайын оон ишти арыг-силиг, сандайларын амгы шагда ышкаш кырынче буттарын салып хирлендирер кижиге турбас, дыка чараш парк турган. Күзүн парк иштин аштаары-биле бистиң школаның өөреникчилерин класс аайы-биле хуваап каар. Школага өөренип турувуста хоорай дүрген хөгжүп, тудуглар ажылгалче шапкыны-биле дужааттынып турган, парк аксында 96 квартиралыг ийи бажың ажылгалга ынчан кирди.

1962 чылда 11 классты бир дугаар он бир чыл өөредилгелиг школаның доозукчулары болдувус. Бежен сес доозукчулардан бир кижиге алдын, сес кижиге мөңгүн медальдың эдилекчилери доосту. Оларның аразындан республиканың ат-сурагылыг кижилери хөй үнген.

Мен, бодум хуумда, тудуг адырының талазы-биле дээди эртем чедип алгаш, барыын кожууннарга дыка хөй тудугларны, оон иштинде

«Тыва даг-дүгү комбинатының» тудуунуң бирги болгаш ийиге ээлчээнге, республиканың профтех-өөредилге шугумунга, республиканың хөгжүлдизинге, спортунуң сайзыралынга бодумнуң үлүүмнү киридим.

«Ам бодумну Кызыл хоорайның 1958 чылдан бээр чурттакчызы мен деп санаар мен. 7-8 чыл дургузунда кожууннарга ажылдаан үемден аңгыда, Кызыл хоорайда доктаамал чурттап чоруур бис.

Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Вячеслав Ховалыг ажылынга негелделиг, кызымак, турсоруктуг кижиге деп билир мен. Оон муниципалдыг автобустарның санын көвүдөдип, социал камгалаал негеттинип турар хамаатыларга чигелделиг аргыжылганы хандырып турарынга өөрүп турар мен.

Өөм ишти-биле үш уругларны өстүрүп кижизиткен бис, ынчангаш оларның база чеди уйнуктарым мурнундан кел чыдар байырлал таварыштыр кызылчыларның хей-ады бедик, күзел-соруу бүдүңгүр, кадыкшылы быжыг, өөрүшкү-маңнайлыг болурун күзедим.

Марталай ООРЖАК,
ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы.

(Тончүзү. Эгези 5-ки арында).

Ажыл стажы	Немелдениң хемчээли (хууга)
1 чылдан 5 чылга чедир	10
5 чылдан 10 чылга чедир	15
10 чылдан 15 чылга чедир	20
15 чылдан өрү	30

5.5. Албан чериниң кол уунга дүүштүр хүндүлүг атты, эртем чадазын тывыскан ажылдакчыларның ажыл төлевиринге немелдени дараазында хемчээлге тургузуп болур:

Эртем чадазы	Бедидериниң коэффициентизи
Эртем кандидады дээш эртем чадазы	0,1
Эртем доктору дээш эртем чадазы	0,2

Албан чериниң удуртукчуларынга, специалистерге болгаш ажылдакчыларынга бедидериниң коэффициентизин тургузар: «I класстың лесничийи», «II класстың лесничийи», «I класстың арга-арыг мастери» аттарга — профессионал бөлүүңгө дүүштүр ажыл төлевириниң адаккы хемчээлиниң 0,15-ке;

«I класстың лесничийи», «I класстың лесничийи» дузалакчызы, «I класстың арга-арыг мастери» аттарга — профессио-

нал бөлүүңгө дүүштүр ажыл төлевириниң адаккы хемчээлиниң 0,25-ке;

күүседип турар ажылының (мергежилиниң) кол уунга «Россия Федерациязының алдарлыг арга-арыг ажылдакчызы», «Тыва Республиканың алдарлыг арга-арыг ажылдакчызы» хүндүлүг аттарга дүүштүр — дараалаштыр ажыл төлевириниң (эрге-дужаал шалыңының) 0,3 болгаш 0,2 хемчээлинге.

Ажылдакчыга чаңгыстан хөй хүндүлүг аттар турда, ажыл төлевирин ажылдакчының шилип алганы-биле чаңгыс хүндүлүг атка чорудар.

5.6. Күүсеткен ажылдары дээш ажылдакчыларны шаңнаар сорулгага албан черлеринге шаңнал акшаларны тургузуп болур: ажылдың түннелиниң талазы-биле (квартал, чартык чыл, тос ай, чыл дээш); күүсеткен ажылдарның шынары дээш; онза чугула болгаш ажылдарны дүрген күүсеткени дээш; ажылдың бедик түннелдиг болгаш бүдүрүкчүлүг дээш; профессионал болгаш ниити күрүне байырлалдарында.

Албан чериниң ажылдакчыларын шаңнаарда, албан чериниң талазы-биле бадылаан нормативтиг актыларга, ажылдакчыларга материалдыг идиг бээр дугайында Дүрүмгө үндөзилеп боттандыраар.

Албан черлериниң удуртукчуларын шаң-

наарда, чогуур үеде ажылының түннелиниң талазы-биле ниити күш-ажылдың түннели дээш шаңнаар сорулгага, албан чериниң ажылының түннелиниң талазы-биле арга-арыг хамаарылгаларының адырынга Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органның тургускан чурумунга чорудар.

Шаңналды ажыл төлевириниң хуузуңга база тургузуп болур.

Албан чериниң ажыл-чорудулгазының кол көргүзүглерин албан чериниң уставында тодараткан, оларның хүлээлгезин болгаш бүрүн эргезин шынарлыг, үезинде болгаш долу хемчээлинге күүсеткени болур.

5.7. Дээди болгаш ортумаа өөредилге черлерин дооскан соонда албан черинге бир дугаар ажылдап келген аныяк специалистерге, албан черлериниң удуртукчулары профессионал бөлүүңгө дүүштүр ажыл төлевириниң адаккы хемчээлинге, бир чылдың дургузунда эрге-дужаалының шалыңынга 0,2 хемчээлге бедидер коэффициентини тургузуп болур.

Ажыл төлевиринге бедидер коэффициент талазы-биле төлевириниң хемчээлин бедидер коэффициентини ажылдакчының ажыл

төлевиринге көвүдеткени-биле тодарайдыр.

5.8. Класс дээш чолаачыларга немелде.

Чолаачыларның херек кырында шынарлыг ажылдаан үези дээш, шупту хевирлерниң автомобиль чолаачыларынга бедидер коэффициентини дараазында хемчээлге тургузар:

1-ги класстың чурумунуң шынзылгасы бар чолаачыларга, («В», «С», «Д» болгаш «Е» чөпшээрелдин шынзылгасы бар чолаачыларга) — 0,25;

2-ги класстың шынзылгасы бар чолаачыларга, («В», «С», «Е» азы чүгле «Д» («Д» азы «Е») чөпшээрелдин шынзылгасы бар чолаачыларга) — 0,10.

6. Удуртукчуларның күш-ажыл төлевириниң талазы-биле бөлүккө албан черлериниң хамааржыр чуруму болгаш көргүзүглерин

6.1. Арга-арыг хамаарылгаларының адырынга Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы арга-арыгны камгалап турар шөлүн контролдап турарындан хамаарылгалыг удуртукчуларның күш-ажыл төлевириниң талазы-биле бөлүүңгө албан черин хамаарыштыраар.

Удуртукчуның күш-ажыл төлевириниң талазы-биле бөлүү	Арга-арыг контролюнун адаанда турар шөлү, муң га
I	100 муң гадан хөй
II	100 муң гага чедир
III	90 муң гадан эвээш

ӨӨРЕНИП ЭГЕЛЭЭН ШКОЛАМ

Эрзин кожуунун Мөрен сурунга школа чок болганын 1949 чылда мени школага өөрөдир-биле авам, ачам Сарыг-Булун суурнуң чанында, Нарын хемниң чоогунга өглер чанынга өөн тип алган.

Нарын хемниң эрин дургаар үнген чыжыргана, чодурааларның хөйү магаданчыг. Эрзин, Нарын хемнерниң каттышкан белдиринден ырак эвесте тургустунган чараш суурну Сарыг-Булун деп адаан. Бажыңнар аразында янзы-бүрү ыяштарны тарып каан, кудумчуларының арыг-силини-даа аажок суур турган. Суурга чаа школаны тудуп дооскаш, 1949 чылдың сентябрь 1-де өөреникчилерин хүлээп ап эгелээн. Школаны Кызыл-Сылдыс школазы деп адаан.

Авам пөс сумка даарап берген. Ном, кыдырааштарымы аңаа суп алгаш, Нарын алдын уургайының садыындан ачамның садып берген костюм, чүвүрүн, сапогун кедип алгаш, четтикпейн манап турган хүнүмде авам-биле школага чедип келдивис. Школаны туткан ыяштарны, парта, стол-сандайларны будаан дозунуң чыды дораан думчукка келир.

Школа ажыдыышкынында чыылган чоннуң хөйү-даа аажок. Суурнуң аныяктары солун концертти көргүстү. Башкылар биргиклассчыларга ном, кыдырааштарны үлегилеп берип турду. Школавыс директору Хонакпан Хенче-Караевич Куулар башкы. Клазывыс башкызы база ол. Оон аңгыда Мөңгө деп херээжен башкы база башкылап турду. Ол өөрөдирге чылында меңээ эн-не берге чүве тыва дылды эки билбесим турган, чүгле моолдаар мен. Тывалаар уруглар кичээлдерге башкыларның айтырыгларына харыылааш, 4-5 демдектерни ап-ла турар, а мен шору тывалап эгелеп чоруй, сес тыппайн моолдай кааптар турдум. Алфавитти төндүр өөрөнгөш, үжүг-лелди номчуп турар апаргаш, чоорту тывалаарым чүгээр апарган. Сан, чурулга кичээлдеринде эки өөрөдиргелиг уруглар, оолдарга деннежип, мактадып турар апарган

мен. Улуг орус чогаалчы А.С.Пушкинниң чуруун чуруп каарымга район делгелгезинге кириштирген, аңаа бирги черни ээлээш, будук, ном, кыдырааштар-биле шаңнаткан ийик мен.

Клазывыска чээрби хире өөреникчи өөренип эгелээн бис. Бижитинер будувушту шилге эзилдиргеш, кудуп каан турар. Демир-үжүк-биле баштай бижип чадап, салааларыыс баштарын будукка билчап алган ордулаар бис. Школа чанында бичи бажыңга столовая кылып каан, оон хүнде бир катап чемненир турдус.

Клазывыска чээрби хире өөреникчи өөренип эгелээн бис. Бижитинер будувушту шилге эзилдиргеш кудуп каан турар, парта бүрүзүнүң ортузунга салып каар. Демир-үжүк-биле баштай бижип чадап, эргектер баштары будук апарган олурар чүве-ле болгай. Чапсар үезинде школа чанында бичи бажыңга столовая кылып каан, оон хүнде бир катап чемненир бис.

Клазывыска Шулуу деп уруг, Чапай деп оол эн эки өөреникчилерге санадып турган. Кичээл доостурга, олар кезек кошкак өөренир уругларны чыып алгаш, «башкылаар» турган. Мени тыва дылга олар өөрөдир каан. Уругларның аразындан эн-не эрес-кашагайы Доңмит Саара турган. Чадаг чарышка кымны-даа мурнунче кирибес, мурнап келир. Оолдар-биле бо-ла сегиржи бээр, чамдыкта оларны эттеп алган-даа турар-ла. Чапсарларда эживис Долчинин чанынга долгандыр үглей олуруптар бис, оон янзы-бүрү аялгалыг хөөмейлээрин дыңнап, катап-катап күүседирин дилээр бис. Школа-выстың уран чүүл бөлгүмүңге клазывыс дыка идепкейлиг киржи турган. Суурнуң чурттакчыларына солун концерттерни бо-ла көргүзөр турдус. Мен А.Крыловтуң «Дилги болгаш каарган» деп басняын чугаалап турдум.

Ол күзүн колхоз бир-ле дугаарында машина садып алган. Чоннуң сонуургаары-даа аажок. Машина кайнаар углаарыл, оолдар оон соо-

биле халчыл-ла турар бис. Чолаачы Сандык акый машиназын доктаадыпкаш, кулаавысты долгап-долгап салыптар. Ол хиреде-ле кезевес болдур бис ийин. Ол машина-биле кыжын одаар ыяшты сөөртүп эккелгеш, херим иштинге дүжүрүп каарга, ону чыскаай салыр бис. Күш-ажылга ынчан-на башкылары-выс кижизидип эгелеп турганы ол.

Чаа школаның соңгаларын, эжик-хаалгазын таарыштырып, чылыггап, хаарыыл, балды тудуп алган ажылдап чоруур Дамды-Суу акыйга бо-ла ужуражы бээр мен. Бызаңнаар өрээлинче мени кирип алгаш, моолдап чугаалажыр киж. Ыяшты канчаар хаарыылдаарын айтып берип, кылып алган сандайларын меңээ дозуладыр. Улгады бергеш, Мөренде ачамның бызаңнаар мастерскаязынга кады ажылдап тургаш, бажыңнаар апардым. 1960 чылда кылган сандайларым ам-даа ажылдала.

Бирги класска өөренип турган эштеримниң аразындан кандыг мергежилдиг улусту чок дээр: эми, башкы, көдээ ажил-агыйның тускай эртемниглер, Тываның алдарлыг малчыннары, трактористтери, тудугжулары дээш-ле, баар. Мен бодум башкы сургуулу дооскаш, СЭКП ТК-ның Дээди школазын доостум. Өөрлөрм Буда Байыр-оол, Долчи, Сямбил олар сагыш-сеткилимге уттундурбас болуп артып калган.

Өөренип эгелээн школам — амгы үеде Тывада эки ажилдыг школаларның бирээзи. Башкылары-выс бедик ат-алдарлыг, дээди категорияның башкылары апарган. Школам ТР-ниң Чазаның Даргазының бир миллион рубль гранты-зы-биле шаңнатканынгу улуу-биле өөрүп, чоргаарланып чоруур мен.

Бо чылын школавыстың 60 чылдааны болур. Ынчангаш башкыларымга, чангысклассчыларымга изиг байыр чедирбишаан, чаа-чаа чедишкениннерни, быжыг кадыкшылды күзедим.

Шулуун-Бадыр СЕРЭЭДАР,
1949 чылдың өөреникчизи,
күш-ажылдың хоочуну.

"ШЫННЫҢ" ПОЧТАЗЫНДАН

Бай-Тайгадан медээлер

МӨҢГҮН КУДА БАЙЫРЛАЛЫ

Эрткен дыштаныр хүнде Кара-кыс Дадар-ооловна биле Сергей Удумбараевич Салчактар өг-бүлө тутканындан бээр 25 чыл оюн демдегеп, мөңгүн куданы эрттиргенер.

Байырлал шинчи кирип каастаан делгем черге хөгжүм үнүнүң ада-биле бүгү назынында амыдырал хандырылга комбинатынга баш

таарыкчылап ажылдаан Кара-кыс биле амыр эвес чолаачы мергежилдин ээзи Сергей олар өскөлөргө үлегер-чижекте көргүзүп, мөңгүн куданың маадырлары болганнар. Могаг-шылаг чок ажылдың ишчилери, үлегерлиг өг-бүлениң база бир байырлалын Танов Монгуш бо чүлдүн авторунун сценарийи-биле солун кылдыр эрттирген.

ЧОНГА ЭПТИГ

Тээли суурда ийи каът садыг төвүндө чаа садыг ажыттыгган. Ону салгал дамчаан садыгчылар Киров Чамбый-оол адашкылар ажыдып, чоннуң хереглел барааннары-биле хандырып турар.

Валентина, Адыгжы Чамбый-оолдар адазының арга-сүмези-биле хереглелде кандыг барааннар чоруп турарын өөренип көрүп,

садыглаашкынны чоруткан. Чамбый-оолдарның садыглары барааннары хевириниң аайы-биле аңгы-аңгы: аш-чем, демир-дес, эт-херексел, өөренир херекселдер дээш, өртээ база өске садыглардан чиик болгаш, улуг чижилгени тургузуп турар.

Чимис АДЫГ-ООЛ.

Бай Тайга кожуун.

АЛДЫН ҮЖҮКТЕР-БИЛЕ МӨҢГЕЖИДЕР

Совет шериглерни Афганистандан үндүргенинден бээр 20 чылы база Афган дайынының эгелээниниң 30 чыл болганын демдегеп эрттирген интернационалчы эш-өөрүмге, акыларымга, чаңгыс черчурттугларымга чоргаарланып, оларның маадырлыг ат-алдарынга чүрээмниң ханызындан мөгөйдим.

1979-89 чылдарда болган канчаар-даа аажок каржы-дошкун, өлүм-чидимниг коргунчуг дайынның салдарын, когаралын, ынчаарда чаа-ла 18-20 хар үезинде хып дээн чалыы салгал ийи караа-биле көрүп, шыдажып эрткен. Кара бажын черге салганнар-даа, ис чок читкенер-даа хөй.

Бистин бичи Тывавыстан Афган дайынында киришкенинниң саны Ада-чурттуң Улуг дайынының эки турачыларыннан хөй. Маадырлыгы-биле кезээ мөңгөде бистен чарылган эш-өөрүм, акыларым аразында бистин Арыг-Үзүү сумуздан Игорь Солдуп биле Гера Балчый база бар. Олар бистин чүрээвисте сорбу кылдыр артып калган.

Афган дайынының маадырларының аттарын маны-даш тураскаалга алдын үжүктөр-биле мөңгөжидип, төөгүге арттырары бистин ыдык хүлээлгевис болур ужурулуг. Аныяк салгалды Төрөөн чуртунга бердинген патриоттар, камгалакчылар кылдыр кижизидер сорулганы «Афганчылар» мурнунда салып алган, тура-соруктуг, бедик хей-аъттыг, бот-боттарын деткижи, карактажып чоруурун көргөш, чоргаарланмас аргам чок.

Аяс САНЧАЙ-ООЛ.

Арыг Үзүү суур.

ЧААРТЫЛГАЛАР БАР

Республикада төөгүлүг черлерниң бирээзи — Хову-Аксы суур. Ол кожуун төвү болурундан аңгыда, хөй чурттакчылыг улуг суур чүве. Суурда бүгү-ле албан черлери-биле бир деңге, ында кырганнар болгаш инвалидтерниң пансионадын суурнуң амыдыралының бир кезиин тургузуп турар албан чери деп болур. Пансионат — суурнуң чурттакчы чонунга барык бежен хире ажылчын олуттарны берип турар бюджет организациязы. Амгы үеде ында кышка белеткел ажылдары адакталып турар.

Хову-Аксының кырганнар бажыны, пансионатты бо чылын чаа директор Радмир Кирович Намзырай удуртуп эгелээн соонда, оон ажыл-агыйының чурумунга база пансионаттын хандырылгасынга хамаарыштыр элээн өскерилгелер кылдыгган. Удурткунуң кол сорулгасы — чарыгдалдарны өй-чижектег болдурары, камналга база чурттакчыларның амыдырал-чурттаарына эптиг байдалдарны тургузары болган.

Пансионат мурнунда садчыгаш, чурттакчыларга дыштаныр сериин чер, казапча кырындан инвалид коляскалыг кижилерге бадар чер дээш, кылган чүүлдерни санаарга, салаа четпес хөй.

Кадыының байдалы эки кырганнар чалгаарап олурбазыннар дээш, оларга дагаалар ажаадып турар. Ийи аңгы черде картофельди тараан. Ону тарып өстүржүрүңгө чурттакчыларның үлүү база улуг.

Дмитрий ДУРБУЙ.

Хову-Аксы суур.

ЧАШКЫ ҮЕМ ЭГЛИП КЕЛБЕС

Миннип кээримге-ле, авам-ачам малчыннап чораан. 1968 чылда школага кирер үем чедип кээрге, мени суурда даай-авам сугга эккеп каан. А үшкү класска өөренир дээш кээривиске, даай-авам «Урууңну интернатка тургузуп каг. Аштыг-чемниг, арыг-силиг чер-дир. Кырган кижиге меңээ уруг өөрөдир берге-дир» дээн. Интернат эргелекчизи аныяк башкы Марат Намзыраевич Акаажык хүлээп алды. Бир улуг өрээлде оолдар, өскезинде уруглар чурттап турар болган. «Эки өөренир, кичээл үзүп болбас, малчыннар ажы-төлү аажок чанаттаар, дургуннаар улус болгай силер» дей-дир.

Айтып берген орунунуң чанынга орумда, ийи уруг чедип келди. Таныжып алдывыс. Оларның бирээзин Лида, өскезин Таня дээр болду. Ол хүнден эгелеп олар мени интернатка чурттаарынга өөрөдир, чунарда, чемненирде, ойнаарда-даа кады бис. Эртен эрте тура халып келгеш, чажымны ийи чара дырааш, өрүп бээр. Та чаптаары, та кээргээри ындыг улус, кезээ удуурда кайы-бирээзи ыяп-ла мени чанынга чыттырып алыр. Улуг класс өөреникчилери болгаш билет өөренир-биле Аптаралыг-Тейже үнерде база мени эдиртип алыр улус. Оргу-Баштыгже аян-чоруувушту утпас мен.

Бир катап сөөлгү коңга байырлалында Лида угбам эштери-биле аажок чараш кеттинипкен турлар. Башкылар бир-ле чүве чугаалаарга, карааның чажын аштап турарын эскерип каан мен. Ол школа доозупкаш чоруй барган соонда, дыка хөй чылда көрүшпээн бис.

Улгадып келгеш, амыдыралым аайы-биле өскөн-төрөөн суурумга ажылдап-чурттай берген мен. Улуг огулм школага 1-ги класска өөренир дей бээрге, чедип алгаш, школага чедир бердим. Аныяк кыс башкы уткуп алды. Ол дээрге Таня угбам — Татьяна Дакыловна болган-на болгай. Каш чыл эрткенде, уруум бирги класска өөренир дей берген. Биргиклассчыларның хөйү-даа аажок, 40 ажыг киж. Эскерип турарымга, ада-иелер ажы-төлүн чаңгыс ол-ла аныяк башкыга апарып турар. Кым боор дээрзин сонуургай бээримге, чашкы шаамда интернатка мени азырап турган угбам Лида — Лидия Дондукпиловна болган. «Билии хөлчок шыырак, өөреникчилери аажок эки өөренир боор башкы-дыр ийин» дижип чугаалажып турдулар.

Иелээ катап таныжып, бот-боттарывыстың амыдыралывысты үлежип чугаалаштывыс. Бо суур чурттуг оолда барган, оон оолдарлыг болганын, огул бо чылын бирги класске өөренип кирип турарын ол чугаалады. Эртенинде чеде бээримге, мээң уруум Лидия Дондукпиловнаның класында барган болду. Башкының огул база бодунуң класында. Ол олчаан харылзаавыс база катап кытыккан. 3-4 дугаар оолдарымның база ынак башкызы болуп, эдержип-чурттап келдивис. Оолдарымны ол эн-не мөзү-бүдүштүг кижилер кылдыр кижизидип каан. Хеймер огулм эге школаны доозуп турда, Чолдак-Шыраа-Булак аржаанының арыг агаарлыг шыгынга хөглүг спортчу оюннар ойнап, башкының чагыг-сүмезин олар алган. Байырлажып турганывыс караамга бо-ла көстүп келир.

Ажы-төл өөрөдир амыр-дыш чок ажылын кылып, эртенден кезээге кирип бижитинип ордулаарын бо-ла көөр мен. Башкының бажыны школадан оранчок ырак, ылаңгыя кыжын караңгыда берге-ле. Ынчалза-даа ол аңаа шаптык болбаан, та чеже чыл ол аразынга кылаштап келген башкы ийик. Мен бир катап олап кылаштааш, кезек бажыңнарның ыттарынга чиртип каг часкан мен. Башкыны ол ыттар таныыр турганы ол ыйнаан. Школадан аңгыда бажыңына, малмаган тудуп, ажы-төлүн азырап, хөй-ниити ажылы кылыр дээш, шуптузунга четтигип чораан башкы-ла болгай. Өөреникчилериниң аразында кымнарны чок дээр. Эрги-Барлык школазында башкылап турарлары безин бар. Байырлалдарда, Башкылар хүнүнде, Март 8-те, башкының төрүттүнгөн хүнүнде доозукчуларының берген белек-селээ эмгежок. Уругларының эргим авазы, уйнуктарының ынак кырган-авазы, хөй думаларының азыракчызы чораан башкыны чону хүндүткел-биле сактып чоруур. Ол Россия Федерациязының Улус өөрөдиргезиниң тергини, биче сеткилдиг башкы чораан. 50 харлап чорааш, башкывыс өске өртемчейге чоруй барганы дыка-ла хомуданчыг. Чаа өөрөдирге чылы, сентябрының бир келирге-ле, оон өг-бүлөзи, төрөлдери-биле бир дөмей шупту ону сактып, ам-даа аравыста ышкыш кылдыр бодап чоруур бис. Башкым-биле эрткен чалыы чаш үемниң эглип келбезиле хомуданчыг.

Светлана СААЯ.

Барыын Хемчик кожуун.
Эрги Барлык суур.

ИЙИ ХЕМНИНҢ БЕЛДИРИНДЕ НАЙЫСЫЛАЛ

Сентябрь 7-де Тыва Республиканың Национал музейинге «Кызыл — ийи хемниң белдиринде хоорай» деп делгелге ажиттыңан. Музейниң ажилдакчылары ону найысылал Кызылывыстың 95 харлаан юбилейин уткуштур чонга белек кылдыр сөңнээн.

Байырлыг ажилдышкынга Кызыл хоорайның мэри В.Т.Ховалыг, Кызыл хоорай округунун баштыгы, Төлээлекчилер хуралының даргазы В.Н.Тунев, ТГШИ-ниң директору, академик К.А.Бичелдей болгаш хоорайның хүндүлүг хамаатылары, оң мурнунда чылдарда хоорай удуртулгазынга ажилдап чораан хоочуннар киришкен.

Залда хоорайның төөгүзүн адырааы-биле (үлетпүр, тудуг, харылзаа, медицина, өөредилге, культура, спорт) фото-чуруктар болгаш экспонаттарны делгел тургаш көргүскен. «Кызыл — оларга чоргаар-ланыр» деп сураглыг кызылчыларның чуруктарының галереясы эң не көскү. Ында кымнарны чок дээр — Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатылары М.Б.Кенин-Лопсан, Р.Р.Бегзи, Д.А.Монгуш, Е.Т.Танова, К.К.Чооду, Д.К.Ооржак, А.А.Алдын-оол, И.И.Хураган дээш, өске-даа хөйге билдингир кижилер бар.

Национал музейниң директору В.С.Чигжит чыылганнарга байыр чедирбишаан, бо делгелгени ажилдар дугайында эгелээшкенин музейниң ажилдакчылары үндүрүп кээрге, мэрия ону изии-биле деткээнин, демниг ажилдың түннелинде мындыг ханы уткалыг, улуг ужу-дузалыг делгелге төрттүнгенин чугаалады.

Хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы В.Н.Тунев сөс алгаш, найысылал Кызылдың төрттүнгөн хүнүнүн бүдүүзүндө мындыг делгелге кызылчыларга кайгамчык белек-тир дээрзин демдеглээн. Хоорайывыс төөгүзү бот-бодувуска хүндүткелдин демдээ-дир дээрзин ол айткан. Найысылалдың социал-экономиктиг хөгжүлдээнинче ТР-ниң Чазза улуг кичээнгейни салып турарынга өөрүп четтиргенин илереткен.

Владислав Ховалыг, Кызыл хоорайның мэри:

— Бистер хоорай чагыргазының ажилдакчылары бөгүнгү берге айтырылганын шиитпирлээринче, даартагы сорулгаларывысты тодардырынче улуг кичээнгейни салып ажилдап турар бис. Оң-биле чер-

гелештир хоорайывыстың төөгүзүн улгас ужурулг бис. Бистиң мурну-вуста ажилдап-чурттап чораан хүндүлүг хоочуннарывыстың ажил-ижин үнелеп, оларның кириген үлүг-хуузу төлөтпү-биле төөгүге демдеглеп арттырар ужурулг бис. Бо делгелге оң дорт бадыткалыдыр. Музейниң ажилдакчыларынга кады демниг ажил дээш өөрүп четтиргенивисти мэрияның өмүнээ-зинден илередирин чөпсээр көрүнер. Бо делгелгени көргөш, хоорайывыстың төөгүзүн улам эки билип алыр бис. Оон аңгыда бистер бөгүнгү харысалгалыг ажилдакчылар келир салгалдарывыска буянныг кандыг үүлө-херектерни арттырар бис дээрзин база бодап, шилитинер апаар бис. Хоорайывыс өзүп сайыразын дээш бүгү күжүвүстү берип ажилдаар бис. Байырлал-биле, Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатылары болгаш чурттакчылары!

Каадыр-оол Бичелдей, ТГШИ-ниң директору:

— Хүндүлүг аалчылар, музейниң ажилдакчылары Тыва Республиканың Чаззааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун даасканы-биле Кызыл хоорайның 95 харлаанынга тураскааткан делгелгениң ажиттыңаны-биле силерге изиг байыр чедирерин чөпсээр көрүнер. Бо делгелгени найысылалывыстың юбилейинин бүдүүзүндө ажилдып

турары дээрге келир байырлалдың эге базымы деп билип тур мен. Кызыл дээрге анаа-ла 100 муң ажил чурттакчылыг хоорай эвес, а найысылал хоорайывыс, политиктиг, экономиктиг болгаш культурулг амыдыралдың төвү болгай. Оң ажил-амыдыралының бүгү арын-нары төөгүге артар ужурулг.

Музейниң эртем секретары У.П.Өпей-оол:

— Эргим аалчылар, сагыш-сеткилге хөлээшкенин бо шакта

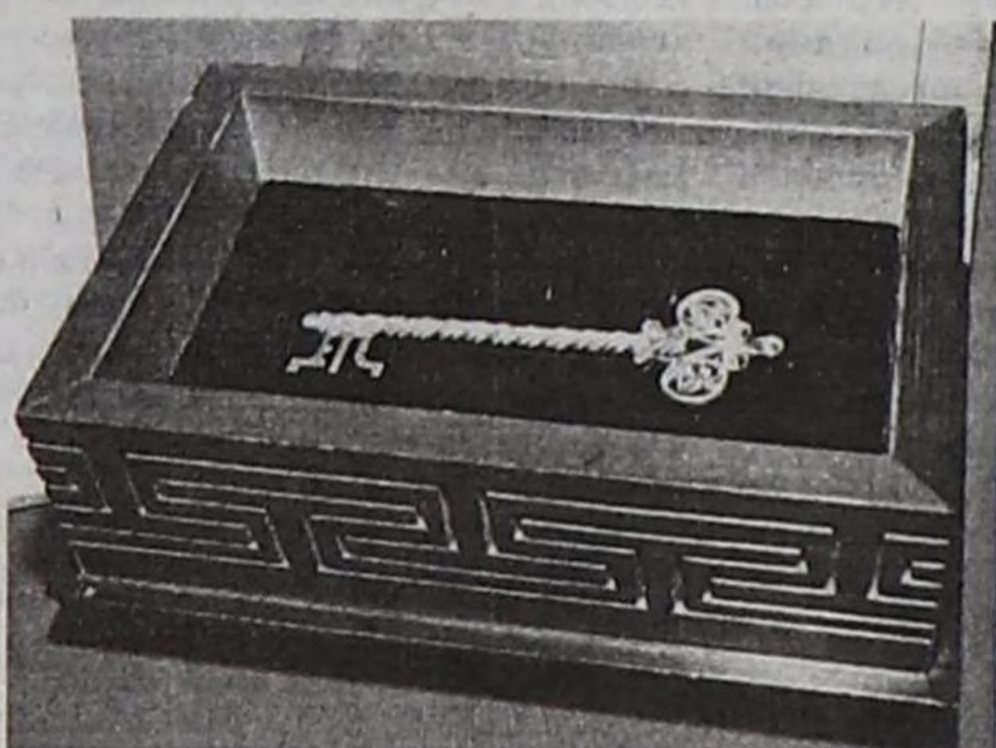
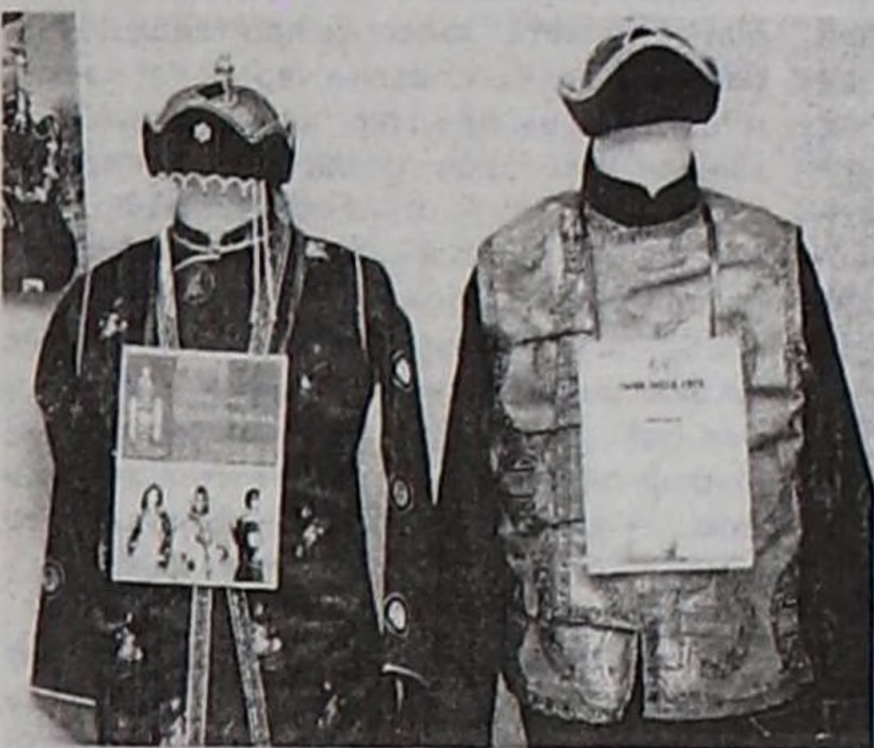
силер бүгүдени көөрү дыка өөрүңчүг-дүр. Бо делгелгени сеткиливис ханызындан күзелдивис-биле кылып ажилдадывыс. Бүдүн чырык өртемчейде мындыг хоорай кара-ла чаңгыс, ийи хемниң каттышкан белдиринде турар кайгамчык найысылалдыг болган аас-кежиктиг улус-тур бис. Кызылче кижилер бүрүзү кандыг-ла-бир идегелдиг кээр, ол идегел, бүзүрели бүдүп турар. Өөредилге черлери-даа хөй, кайызын-даа доозуп ап болур; ажил-даар бүдүрүлгө, албан организациялар-даа хөй, эртемниг-ле болуңза, ажилды моон тып ап болур. Ынчангаш ынак Кызылывыска тураскааткан делгелгени күзелдивис-биле кылганывыс бо-дур. Арай бичежек-даа бол, бо залды таарыштыр делгел, найысылалывыстың ажил-амыдыралын, төөгүзүн көргүскенивис ол. Байырлал-биле!

Кызыл хоорай чагыргазының даргазы эрге-дужаалга аңгы-аңгы чылдарда ажилдап чораан Д.Л.Тинмей, Д.К.Донгак олар сөс алгаш, ынак хоорайының өзүлдө сайзыралы дээш ажилдап чораан үелерин сактып, кандыг бергелер турганын, кандыг улуг ажилдар кылдынганын сактып чугаалаан. Хоорай чагыргазының даргазынга С.Х.Красный 14, Ш.Д. Куулар 11, З.Н.Сат 8 чыл ажилдаанын сактып, ол чылдарда онзагай чүү болуп турганын база сактып чугаалап, бөгүнгү мэрияны ажилыга үнелди берген. Оруктарны асфальтылап, кудумчуларны чаагайжыдып турарын эки деп демдеглээннер. Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионну чаартып кылганын болгаш өске-даа ажилдарны онзалап айтканнар. Чаа-ла бир чыл ажилдап турар мэрияны ажил-чорудулганының эгезин эки деп үнелээн.

Байырлыг ажилдышкын хөгжүмнүг байыр-биле доозулган. Кызыл дугайында делгелгени сонуурап көөрүнче музей силерни чалап тур.

Светлана БАЛЧЫР.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

АЧЫ-ДУЗАНЫ ЧЕДИРИП ТУРАП

«Тывагеодезия» КХН республиканың чурттакчы чонунга дараазында хевирлерниң төлевирлиг ачы-дузанын чедирип турар:

— чер участоктарының аразын хемчээринге (межевание);

— чер участоктарын хуужударынга юридиктиг деткимчени бээринге.

Документилерни четчелээринге кожуннарже үнүүшкүннүг ачы-дузаны чедирип турар.

Тайылбыр алыр телефону: 8-913-346-9311.

ШУПТУ ДӨГЭЭЖЕ!

Тыва Республиканың Куш-культура болгаш спорт агентилели биле альпинисттерниң «7 бедик — Тыва» командазы сентябрь 26-да 10.00 шакта Дөгээ даанче (бедик 1003 м) чадаг чарышты организаптап тур. Бо спортчу байырлалды делегейниң Туризм хүнүнге болгаш кадыкшылга хүнүнге тураскааткан. Киржикчилер 4 бөлүккө чарлыр: школачылар, 25 харга чедир аныктар, 46 харга чедир улуг улус, хоочуннар — 46 хардан өрү. Бөлүк бүрүзүнге кыс улус база киржип боор. Чарышка киржир күзелдиг улус документизи-биле Куш-культура болгаш спорт агентилелинге баш удур демдегледир. Кожуннар спортчулары старта база демдегледип болур. Т.: 3-76-87.

Организаствыг комитет.

КУРҮНЕНИНҢ ХАМААТЫ АЛБАНЫНЫНҢ ЭРГЕ-ДУЖААЛЫНЫНҢ ХОСТУГ ОЛУДУНГА АЖЫЛДААРЫНГА КОНКУРСТУ ЭРТТИРЕРИНИНҢ ДУГАЙЫНДА ЧАРЛАЛ

1. 2004 чылдың июль 27-де «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» №79 Федералдыг хоойлуга, Россия Федерациязының Президентизинин 2005 чылдың февраль 1-де «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының эрге-дужаалының хостуг олудунга ажилдаар конкурстун дугайында» №112 Чарлыгына болгаш 2006 чылдың апрель 21-де «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының айтырылганының дугайында» № 1739 ДХ-1 Тыва Республиканың хоойлузунга (29.07.2006 чыл, 23.07.2007 чыл, 07.07.2008 чыл өскерилгелери-биле) дүүштүр Москва хоорайда Тыва Республиканың бүрүн эргелиг төлээ чери (моон соңгаар — Москва хоорайда ТР-ниң Төлээ чери), күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының эргезин болгаш күрүнениң хамааты албанынче дең кирер Россия Федерациязының хамаатыларының конституциялыг эргезин хандырап сорулгага, Москва хоорайда Тыва Республиканың Бүрүн эргелиг төлээзиниң оралакчызы — «удуртукчулар» категориязынга Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының эрге-дужаалының хостуг олудунга ажилдаар конкурсту конкурсу үндезининге чарлап турар.

2. Айыттыгган эрге-дужаалга ажилдаар кордакчыга дараазында негелдени тургузуп турар:

— дээди профессионал билиг-лиг болур;

— күрүне албанының кол эрге-дужаалдарына 2 чылдан эвээш эвес ажил стажы.

3. Документилерни дараазында адреске хүлээп ап турар: Москва хоорай, Донская кудумчузу, бажың 8, корпус 2.

Харылзажыр кижилер Т.С.Лудуп — юридиктиг айтырылгалар талазы-биле чөвүлөкчи, тел: 8 (495) 236-4801.

4. Конкурса киржиринин документилерин хүлээп ап эгелээр: — 2009 чылдың сентябрь 7-де 9.00 шактан хүлээп ап эгелээш, 2009 чылдың сентябрь 30-де 18.00 шакка чедир хүлээп алыр;

— понедельниктен четвергекке чедир 9.00 шактан 18.00 шакка чедир, пятницада 9.00 шактан 16.45

шакка чедир, дүштеки чем — 12.30 шактан 13.30 шакка чедир.

5. Конкурса киржир хамаатылар (хамааты албан-хаакчылар) дараазында документилерни кири-р:

а) хууда билдиришкенин;

б) Россия Федерациязының Чаззааның 2005 чылдың май 26-да № 667-р (Россия Федерациязының хоойлулар чыындызы, 2005 чыл, №22 арын 2192) айтырышы-биле бадылаан майык-хевирге бодунун холунун үжүү-биле долдурган болгаш адын салган анкета, анаа чуруктарны капсырылга кылдыр кожар;

в) паспортту азы ону солуп турар документилерниң хоолгазы (конкурса киржир-биле келгенде ол документилерни боду көргүз-ер);

г) ажил стажын болгаш мергежилин, эргежок чугула профессионал билиин бадыткап турар документилер;

— куш-ажыл дептеринин хоолгазы азы хамаатының (хамааты албан-хаакчының) куш-ажылчы (албанын) ажил-чорудулганын бадыткап турар өске-даа документилер;

— профессионал билиинин, ол ышкаш хамаатының немелде профессионал билиинин дугайында, эртем чадазын тывысканынын, эртем адынын дугайында документилерниң хоолгазы ону нотариалдыг азы ажилдап турар (албан ажилының) черинин талазы-биле кадрлар албаны бүртүккэн турар.

д) Россия Федерациязының Чаззааның тургусканы майык-хевиринин талазы-биле ону эртип азы хамааты албанынга кирер деп турар кижиге шаптаразыннар тургустунмазы-биле аарыг-аржык хамаатыда чогуун дугайында медицина албан черинин үндүргөн түннели;

и) кылагар эвес саазында үндүргөн 3,5х4,5 хемчээлдиг база 4х6 хемчээлдиг ийи-ийи фото-чуруктар.

6. Документилерни үезинде кирибээнде, оларны долу эвес хемчээли-биле киригенде азы кандыг-даа чылдаган чок долдурарынын чурумун хажытканда, хамаатыдан ону хүлээп алырындан ойталаарынын үндезини болур.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазза.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru (shyn@tuva.ru).

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культуура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8020. Чагыг 101. Номерни парлагаче дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тывакредит», Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлаалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыгган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.